

REFLEKSI ETIKA JAWA SAJRONING RERIPTAN SASTRA JAWA KLASIK; STUDI TEKS LAN KONTEKS SERAT WIRA ISWARA

Bangkit Irmanudin Bahri

Pendidikan Bahasa dan Sastra Daerah, FBS, Unesa, (bangkit.bahri@gmail.com)

Abstrak

Kasusastran Jawa klasik iku dumadi saka maneka warna jinis reriptan sastra kang gunggungake akeh banget. Salah sawijine reriptan sastra Jawa klasik kang pinilih minangka *objeke* panliten, yaiku *Serat Wira Iswara*. Reriptan sastra kasebut, dianggit dening Susuhunan Paku Buwana IX kanthi nggunakake basa lan aksara (tumrap *naskah* asli) Jawa minangka sarana kanggo medharake gagasan. *Serat Wira Iswara* kang ngrembaka ing jaman *tradisi naskah* diwedharake kanthi nggunakake wujud basa sastra, yaiku tembang macapat. *Serat Wira Iswara* minangka reriptan sastra klasik, ngemot piwulang luhur, yaiku *etika* Jawa.

Underan sajroning panliten iki. (1) Kepriye *karakteristike Serat Wira Iswara* digayutake karo pigunane minangka sumbering *etika* Jawa. (2) Kepriye *struktur* reriptan sastrane *Serat Wira Iswara* minangka sumbering *etika* Jawa. (3) Kepriye *refleksi etika* Jawa sajroning *teks Serat Wira Iswara*. (4) Kepriye wujud *refleksi etika* Jawa sajroning *konteks Serat Wira Iswara*. Panliten kang ditindakake tumrap *Serat Wira Iswara* iki asipat *kualitatif* lan nggunakake *perspektif* sastra, yaiku *sosiologi* sastra. *Metode* kang digunakake sajroning pangumpulan *data*, yaiku *dokumentasi* lan wawancara. *Metode analisis data*, yaiku *heuristik* lan *hermeneutika* minangka cara pamacan tumrape reriptan sastra. *Teori* kang kawawas laras kanggo nindakake panliten iki, ora liya *struktur* reriptan sastra kang kaperang dadi loro, yaiku *struktur* lair lan batin.

Asiling panliten iki nuduhake, menawa *Serat Wira Iswara* iku dumadi saka pirang-pirang perangan kanthi irah-irahan tartamtu lan diripta dening paraga kang tartamtu uga. Saperang gedhe saka *struktur* laire *Serat Wira Iswara* isih laras karo paugerane tembang macapat, kayata guru gatra, guru wilangan, lan guru lagu. Ana saperangan saka *struktur* laire *Serat Wira Iswara* kang ora laras karo paugeran, amarga anane *proses* alih aksara kang salah. *Struktur* batine *Serat Wira Iswara* dumadi saka, (1) *tema*, yaiku *tema* ka-Pangeranan, *tema* asmara, lan *tema patriotik*, (2) *nada* lan swasana, yaiku *nada kharismatik* lan *nada filosofis*, (3) rasa-pangrasa, yaiku rasa welas asih, rasa bombong, lan rasa prihatin, sarta (4) piweling, yaiku piweling tumrape priya, piweling tumrape wanita, piweling tumrape wong ngaluhur, lan piweling tumrape wong cilik. Panliten ngenani wewatakan lan panganggone tembang minangka *struktur* batine *Serat Wira Iswara*, nuduhake asil kang isih laras karo paugeran. *Etika* Jawa kang tinemu sajroning *Serat Wira Iswara* bisa kaperang kaya mangkene, (1) *etika* Jawa tumrape wong ngaluhur, (2) *etika* Jawa tumrape wong cilik, (3) *etika* Jawa tumrape putra putri lan garwa, (4) *etika* Jawa tumrape para mudha, (5) *etika* Jawa tumrape pandhita, lan (6) *etika* Jawa sapanunggalane. Asiling *refleksi etika* Jawa sajroning *konteks Serat Wira Iswara*, ana *etika* Jawa kang isih ditengenake, apadene ditinggalake dening bebrayan Jawa. Adhedhasar asiling panliten kasebut, bisa didudut menawa *etika* Jawa iku isih ngrembaka ing bebrayan agung saiki.

Tembung-tembung baku: *Serat Wira Iswara*. *karakteristik*, *struktur* lair, *struktur* batin. *etika* Jawa, lan *refleksi etika* Jawa.

A. PURWAKA

Bebrayan Jawa minangka bebrayan wetanan nduweni kautaman ing babagan kabudayane. Luhuring kabudayan mau bisa kawawas lumantar kasusastrane kang ngrembaka. Miturut Padmosoekotjo (1953: 9), kasusastran yaiku kagunan adi luhung kang dilairake sarana basa, arupa basa endah utawa basa kang edi peni. Kasusastran iku dumadi saka tembung sastra sajroning basa Sanskerta. Tembung sastra iku bisa ditegesi minangka sawijining sarana kanggo panggulawenthah. Miturut Wellek lan Warren (1989: 3), sastra iku minangka laku *kreatif*, sawijining reriptan seni. Laras karo panemu mau, Purnomo (2011: 1) ngandharake,

sastra yaiku wedharing rasa kamanungsan kang jangkep lan ngemot asiling pamikiran, gegayuhan, lan pepenginan-pepenginane manungsa.

Kasusastran tulis Jawa dipercaya wis ngrembaka wiwit abad IX M. Sajroning bebrayan agung saiki, luwih kawentar menawa wujud reriptan sastra tulis Jawa kang wiwitan yaiku *Kakawin Ramayana* kang tinulis ing taun 820-832 Ç, nalikane Dyah Balitung dadi raja ing Praja Mataram Kuna. Panemu kang beda yaiku panemune Poerbatjaraka (1952: 2) kang nuduhake yen reriptan sastra tulis Jawa kang wiwitan yaiku *Serat Candakarana* kanthi nyebutake jenenge raja wangsa Çailendra kang nglenggahi dhampare panguwasa Praja Mataram Kuna,

kira-kira taun 700 Ç. Reriptan sastra kang wiwitan tinulis kanthi tembung-tembung basa Jawa kuna, nanging akeh sineselan tembung-tembung kang nggunakake basa Sanskerta. Bukti nyata kang tinemu yaiku tulisan ing watu mawa angka taun 731 Ç utawa 809 M ing laladan Dieng (Poerbatjaraka, 1952: X).

Pangrembakane kasusastran Jawa bisa kaperang manut wektu pangrembakan lan jinising reriptan sastrane. Purnomo (2007: 79) ngandharake, kasusastran Jawa manut jinising reriptan sastra kaperang dadi kaya mangkene. Kapisan, yaiku kasusastran Jawa kang nggunakake basa Jawa kuna kanthi wujud reriptan sastrane arupa kakawin, yaiku *Ramayana* wujud kandha (*puisi*) lan *Mahabharata* wujud parwa (*prosa*). Kaping pindhone, kasusastran Jawa kang nggunakake basa Jawa madya kanthi wujud reriptan sastrane arupa kidung, yaiku turur kanthi wujud *puisi* lan *prosa*, Katelune, yaiku kasusastran Jawa *klasik* kanthi wujud reriptan sastrane arupa tembang macapat. Kaping papat, yaiku kasusastran Jawa kang nggunakake basa Jawa *modern* utawa *mutakhir* kanthi wujud reriptan sastrane arupa reriptan kang kadayan panggunane *puitika* sastra saka bangsa kulonan utawa Eropa.

Kasusastran Jawa *klasik* manut wektu pangrembakan lan jinising reriptan sastrane nduweni pirembugan kang jembar banget. Kasusastran Jawa *klasik* iku isih bisa kaperang dadi rong perangan maneh kanthi lelandhesan wujud reriptan sastra lan wektu pangrembakane. Perangane kasusastran Jawa *klasik* yaiku Jawa *klasik*-pasisiran lan Jawa *klasik*-kratonan. Kasusastran Jawa *klasik*-pasisiran tuwuh luwih tuwa yaiku ing jaman ngrembakane paprentahan Kasultanan Demak. Kasusastran Jawa *klasik*-kratonan ngrembaka nalika jaman Kasultanan Pajang nganti tumekane Kasunanan Surakarta lan Kasultanan Yogyakarta kanthi pujangga kang pungkasan yaiku R. Ng. Ranggawarsita.

Kasusastran Jawa *klasik* iku dumadi saka maneka warna jinis reriptan sastra kang gunggunge akeh banget. Salah sawijining reriptan sastra Jawa *klasik* kang pinilih minangka *objek* panliten, yaiku anggitané Susuhunan Paku Buwana IX kanthi irah-irahan *Serat Wira Iswara* (sabanjure disebut *SWI*= *Serat Wira Iswara*). Miturut Poerwadarminta (1937: 664), *wira* tegese wong lanang, prajurit, utawa kendel, dene *iswara* tegese ratu utawa bendara. Panemu liyane, Winter lan Ranggawarsita (2007: 302) ngandharake, *wira* tegese wiyar, prajurit, kawasa, sareh, tatas, senapati, prawira, utawa priyantun, dene *iswara* tegese ratu utawa sabda kaluhuran. Mawas saka saperangan teges kasebut, *Wira Iswara* bisa ditegesi minangka sawijining reriptan sastra kang diripta dening narendra (Susuhunan Paku Buwana IX) kang ngemot sabda kaluhuran tumrap bebrayan agung.

Kagolong reriptan sastra Jawa *klasik*, *SWI* kawawas saemper karo reriptan sastra *klasik* liyane yaiku nduweni titikan kang mligi, nduweni sipat wigati, lan bisa dadi gegambarane bebrayan agung ing jamane. *SWI* karipta kanthi nggunakake basa lan aksara (tumrap *naskah* asli) Jawa minangka sarana kanggo medharake gagasan. *SWI* kang ngrembaka ing jaman *tradisi naskah* diwedharake kanthi nggunakake wujud basa sastra, yaiku tembang macapat. Padmosoekotjo (1960: 26) ngandharake, tembang macapat anane wiwit jaman Majapahit, mung bae tuwuhe luwih keru tinimbang tembang tengahan.

Saperangan saka reriptan sastra Jawa *klasik* kawentar sinebut sastra piwulang. Sesebutan sastra piwulang iku tegese sawijining reriptan sastra kang ngemot babagan piwulang, utamane piwulang luhur kang migunani. *SWI* minangka reriptan sastra *klasik*, ngemot piwulang kaprawiran kang laras karo irah-irahane. Piwulang kaprawiran iku ora mung minangka sawijining tumindak, nanging uga minangka sawijining *ideologi*. Sipat kaprawiran kang diwedhrake sajroning *SWI* iku bisa digolongake manut paraga kang nindakake. Piwulang kaprawiran iku sajroning panliten iki sinebut *etika* Jawa. Piwulang kasebut minangka pandom pandaming ngaurip kang digunakake nenimbang tumindake manungsa. Miturut Sugono (2008: 399), *etika* nduweni teges (1) ngelmu ngenani apa kang ala lan apa kang becik, ngenani *hak* sarta kuwajiban *moral*, (2) kekumpulane *asas* utawa nilai kang sesambungan karo akhlak, utawa (3) *asas* tumindak kang dadi paugeran. Saka sakabehe teges *etika* kasebut, minangka bukti nyata menawa *SWI* kagolong minangka sastra piwulang. Tembung *etika* menawa kagandhenge karo tembung Jawa, bakal nuwuhake sawijine teges kang beda maneh. Tembung Jawa nuduhake papan utawa gegayutan karo sipat wewatakan, kang darbe watak. Mula saka iku, *etika* Jawa nduweni teges sawijining paugeran ing babagan becik lan alane tumindake manungsa Jawa utawa piwulang kautaman kang njawani (*sistem moralitas* Jawa).

Reriptan sastra *klasik* bisa kagolong sastra piwulang kabiji becik, salah sijine cara yaiku kanthi mawas paraga kang ngripta reriptan sastra kasebut. Manut kedadèn ing kasunyatan, lumrahe sastra piwulang iku diripta dening para pangarsa kayata narendra lan pujangga kang medharake piwulange tumrap bebrayan agung. Sudewa ngandharake, sastra piwulang ing kasunyatané mung kasalin dening paraga-paraga kang nduweni kawibawan gedhe sajroning *tradisi* lan *mitologi* Jawa, amarga *nilai* sastra piwulang sajroning bebrayan Jawa lelandhesan marang pamawas sapa kang ngripta (Saputra, 2005: 21). Susuhunan Paku Buwana IX iku wasis ing babagan katatanegaran lan baut ing babagan olah sastra. Reriptan sastra kang wis diripta dening

Susuhunan Paku Buwana IX akeh banget gungunge, klebu *SWI* iki. Tumrap sawijine pangarep, samesthine nduweni kuwajiban kanggo menahi pituduh marang pawongan kang ana ing sakupenge. Lumantar *SWI* iki, Susuhunan Paku Buwana IX menahi piwulang tumrap bebrayan agung.

Pasinaon sastra ana telung jinis, yaiku *teori* sastra, *kritik* sastra, lan *sejarah* sastra. Tumrap sawijine panliten, *kritik* sastra minangka sipat kang kudu dilungguhi. Wirjosoedarmo (1985: 1) ngandharake, *kritik* sastra yaiku perangan pasinaon sastra kang menahi panyaru-panyaru tumrap asil-asil reriptan sastra ing umume, kayata ngenani teges, asal, wujud, isi, kalungguhan, *rima*, lelewaning basa, *aliran-aliran* sajroning sastra, lan sapanunggalane. Pasinaon sastra *klasik* nduweni tujuan kang luwih jembar maneh, yaiku kudu medharake isine reriptan sastra kanthi sipat *kekunaan* marang bebrayan kang asipat *kekinian*. Kahanan kaya mangkono iku ditindakake sajroning panliten iki, saka *objek* panliten yaiku *SWI* kang bakal kadhudhah isi lan perangan sastra liyane kang ana sesambungane karo *etika* Jawa. Saka asiling ndhudhah isi lan perangan sastra liyane kasebut, banjur kalarasake karo jaman saiki supaya bisa nduweni piguna tumrap bebrayan agung.

B. METODE

Panliten iki asipat *kualitatif* kang nengenake isine reriptan sastra, sarta digayutake karo kahanan nyata sajroning bebrayan agung. Miturut Moleong (2005: 6) panliten *kualitatif*, yaiku panliten kang nduweni tujuan kanggo nyinaoni *fenomena* kang ditemoni dening *subjek* panliten, kayata *persepsi*, *motivasi*, tumindak, lan sapanunggalane kanthi cara *holistik* lan *deskriptif* sajroning wujud tembung-tembung lan basa mligi ing sawijining *konteks* kang asipat *alamiah* lan migunakake *metode alamiah*. Panliten *kualitatif* iki asipat luwes, saengga menahi kalonggaran tumrap panliti kanggo ngowahi tata cara panlitene.

Perspektif sastra sajroning panliten iki, ditindakake kanggo nggambarake wujud *SWI* minangka sawijining reriptan sastra kang nengenake marang nilai *estetik*. Panindake *perspektif* sastra iku kabantu kanthi pamarekan *sosiologi* sastra. Cara nindakake panliten kang nggunakake pamarekan *sosiologi* sastra, yaiku kanthi mawas perkara-perkara *sosial* kang kamot sajroning reriptan sastra kasebut, banjur digayutake karo kasunyatan kang dumadi ing bebrayan agung saiki. Perkara-perkara *sosial* kang kamot sajroning reriptan sastra kasebut nuduhake kalungguhane reriptan sastra minangka gegambaraning bebrayan agung. Gegayutane reriptan sastra karo kasunyatan ing bebrayan agung iku

nuduhake pigunane reriptan sastra tumrap bebrayan agung.

Metode pangumpulan *data* panliten iki, yaiku *dokumentasi* lan wawancara. *Metode dokumentasi* ditengenake tumrap peranganing *data* panliten kang asipat tulis, dene *metode* wawancara ditengenake tumrap peranganing *data* panliten kang asipat lisan. *Metode analisis* *data* kang digunakake ing panliten iki, yaiku *hermeneutik*. Panggunane *metode hermeneutik* sajroning panliten kanthi *objek* reriptan sastra *klasik* iki kanthi ora langsung uga wis nglakoni pamacan kanthi cara *heuristik*. Pamacan kang kapisan nggunakake *heuristik*, dene pamacan kapindho nggunakake *hermeneutik*. Panggunane *metode* kasebut mawas marang sipate reriptan sastra *klasik* kang lumrahe nduweni teges kang rangkep-rangkep.

Panliten iki nggunakake *teori struktur* reriptan sastra minangka wujud *metodologi* panliten kang asipat *praktis*. *Teori struktur* reriptan sastra kang digunakake ing panliten iki kaperang dadi loro, yaiku *struktur* lair lan *struktur* batin. *Teori struktur* reriptan sastra iki ora bakal ditindakake tumrap sakabehe *struktur teks SWI*, nanging ditengenake marang *struktur* reriptan sastra kang laras karo tujuwaning panliten.

Teknik analisis data sajroning panliten iki bisa kaperang dadi patang trap-trapan kaya mangkene. Trap-trapan kapisan ditindakake kanthi mawas perangan kang dadi *identitase teks SWI* kang asipat umum, yaiku sinebut kanthi tetembungan *karakteristik*. Trap-trapan kapindho, yaiku mawas marang *struktur* reriptan sastrane *SWI* kang katinjo saka rong *aspek*, yaiku *struktur* lair lan batin. Trap-trapan katelu ditindakake kanthi mawas marang *refleksi etika* Jawa sajroning *teks SWI*, yaiku kanggo mangerteni *etika* Jawa kang dadi inti sarine piwulang luhur utawa *etika* Jawa saka jaman kawuri nalika gesange Susuhunan Paku Buwana IX. Trap-trapan kapapat, yaiku mawas *etika* Jawa kang wis diasilake saka trap-trapan katelu kanggo *direfleksi* tumrap *konteks SWI*. Trap-trapan iki ditindakake kanthi mawas kahanane bebrayan agung kang gegayutan karo *etika* Jawa sajroning *teks SWI*.

C. ANDHARAN

1. *Karakterisrike Serat Wira Iswara*

Salah sijine perangan kang perlu diandharake luwih dhisik sajroning panliten sastra, yaiku babagan *karakteristike*. Sajroning panliten kanthi *objek SWI* iki, *karakteristike objek* diandharake luwih dhisik. Perkara kasebut nduweni tujuan kanggo menahi gegembaran umume tumrap reriptan sastra kang dadi *objek* panliten.

a. *Irah-irahane*

Irah-irahane reriptan sastra kang dadi *objek* panliten iki bisa diweruhi kanthi cetha, yaiku *Serat Wira*

Iswara. Irah-irahan kasebut katon tinulis ana samaking buku lan ringkesane reriptan sastra kasebut. Irah-irahan utawa reriptan sastra kasebut ora tinemu ing saperangan katalog museum, kayata ing Museum Sonobudoyo. Sajroning *Katalog Induk Naskah-naskah Nusantara Jilid I; Museum Sonobudoyo Yogyakarta* ing kaca 462 lan 540, mung tinemu bab utawa perangane *SWI* bae. Mawas kahanan kang kaya mangkono iku, bisa diandharake yen irah-irahan reriptan sastra iki digawe utawa diwedharake dening paraga kang nindakake alih aksara utawa instansi kang nindakake proyek kasebut.

Perlu kawuningan tegesing irah-irahan reriptan sastra mau ing kene *SWI*. Serat minangka aran kanggo reriptan sastra klasik kang lumrahe nggunakake jinising *puitika Jawa klasik* arupa tembang (macapat). Tegese *Wira Iswara* miturut bausastra kang gumathok kaya mangkene. (1) *Wira* tegese wong lanang, prajurit, utawa kendel, dene *iswara* tegese ratu utawa bendara (Poerwadarminta, 1937: 664). (2) *Wira* tegese wiyar, prajurit, kawasa, sareh, tatas, senapati, prawira, utawa priyantun, dene *iswara* tegese ratu utawa sabda kaluhuran (Winter lan Ranggawarsita, 2007: 302). Bab utawa perangane *SWI* ana rong puluh, yaiku *Gandrung Asmara (GA)*, *Gandrung Turida (GT)*, *Wulang Rajaputra (WR)*, *Wulang Putra (WPu)*, *Wulang Putri (WPi)*, *Serat Jayeng Sastra (SJS)* *Serat Darmaduhita (SDd)*, *Serat Darmarini (SDr)*, *Serat Warayatna (SW)*, *Serat Menak Cina (SMC)*, *Serat Panji Jayengsari (SPJ)*, *Wulang Dalem Paku Buwana IX dhumateng Prameswari (WDPBIX)*, *Wulang Punggawa (WPu)*, *Wulang Wanita (WW)*, *Serat Candrarini (SC)*, *Amarna Namaning Pethetan Korton, Sekar Patrabalita (ANPK)*, *Sekar Salisir Kagem Gerongan (SSKG)*, *Rerepen Nawung Branta (RNB)*, *Ngelmu Kedhokteran (NgK)*, lan *Iber-iber (Ii)*.

Tabel 1: Tegese Bab utawa Perangane Serat Wira Iswara

No.	Irah-irahan	Teges
1	<i>Gandrung Asmara</i>	kasengsem ing babagan asmara
2	<i>Gandrung Turida</i>	kasengsem kang diwedharake kanthi sedhik
3	<i>Wulang Rajaputra</i>	piwulang tumrap putra narendra
4	<i>Wulang Putra</i>	piwulang tumrap putra
5	<i>Wulang Putri</i>	piwulang tumrap putri
6	<i>Serat Jayeng Sastra</i>	reriptan sastra kang nduweni kaluwihan
7	<i>Serat Darmaduhita</i>	reriptan sastra kang ngemot piwulang ngenani kuwajibane para putra putri
8	<i>Serat Darmarini</i>	reriptan sastra kang ngemot piwulang ngenani kuwajibane para putra putri utawa wadon

9	<i>Serat Warayatna</i>	reriptan sastra kang ngemot piwulang tumrap putri ngenani pangati-ati
10	<i>Serat Menak Cina</i>	reriptan sastra kanthi wujud crita menak kanthi papane crita ing (negara) Cina
11	<i>Serat Panji Jayengsari</i>	reriptan sastra kanthi wujud crita Panji kang sesambungan karo kaluwihan wanita
12	<i>Wulang Dalem Paku Buwana IX dhumateng Prameswari</i>	piwulang saka Susuhunan Paku Buwana IX tumrap prameswari
13	<i>Wulang Punggawa</i>	piwulang tumrap punggawa
14	<i>Wulang Wanita</i>	Piwulang tumrap wanita
15	<i>Serat Candrarini</i>	reriptan sastra kang ngemot piwulang babagan gegambarane wanita
16	<i>Amarna Namaning Pethetan Korton, Sekar Patrabalita</i>	piwulang ngenani pethetan kraton Surakarta
17	<i>Sekar Salisir Kagem Gerongan</i>	tembang Salisir kanggo gerongan
18	<i>Rerepen Nawung Branta</i>	rerepen nawung branta
19	<i>Ngelmu Kedhokteran</i>	piwulang ngenani ngelmu tetamba
20	<i>Iber-iber</i>	layang

b. Pangriptane

Reriptan sastra klasik lumrahe nduweni sipat anonim, nanging tumrap reriptan sastra klasik-kratonan ora kaya mangkono. Panyebute pangripta sajroning reriptan sastra klasik-kratonan lumrahe ing purwakane reriptan sastra kasebut. Perkara iku disebabake, (1) para narendra nduweni kawigaten marang kasusastran Jawa, saengga nyerat reriptan sastra tartamtu kanthi cara pribadi utawa dhawuh marang pujangga lan carik ing kraton utawa (2) kawawas saka sipate reriptan sastra klasik-kratonan minangka sastra piwulang kang kudu nduweni daya kakuwatan kanggo medharake isine. Kalorone perkara iku kang njalari disebutake jenenge pangganggite.

SWI kang dicethak sajroning edisi ilmiah iku dialih-aksarakake dening Hardjana H.P. *Naskah SWI* kang asli karipta dening Susuhunan Paku Buwana IX ing Kasunanan Surakarta. *Teks SWI* umume karipta dening Susuhunan Paku Buwana IX, nanging ana perangan tartamtu reriptan sastra iku kang karipta dening paraga liya. Perangan *SWI* kang karipta dening Susuhunan Paku Buwana IX, yaiku *GA*, *GT*, *WPu*, *SDd*, *SDr*, *WDPBIX*, *WPu*, *WW*, *APK*, *RNB*, *NgK*, lan *Ii*. Peranganing *teks SWI* kang karipta dening paraga liya, yaiku *WR* lan *Wpi* dening Adisara, *SJS* dening Kanjeng Ratu Kancana, lan *SC* dening R.Ng. Ranggawarsita.

c. Wektu Ngriptane

SWI diterbitake kanthi ilmiah dening Departemen Pendidikan dan Kebudayaan sajroning proyek penerbitan buku wacan sarta sastra Indonesia lan daerah. Terbitan ilmiah kasebut ditindakake ing kutha Jakarta taun 1979. Sajroning teks SWI tinemu angka taun kang sinengker ing candra sengkala minangka wektu ngriptane bab utawa perangan tartamtu saka SWI.

Tabel 2: Sengkalan sajroning Serat Wira Iswara

No	Irah-irahan	Sengkalan	Taun
1	Wulang Rajaputra	sirna sang salira purna	1888 M
2	Wulang Putra	yaksa sirna murtining rat	1883 M
3	Wulang Putri	obahing para wanodya esthining driya	1894 M
4	Serat Darmaduhita	obah guna swareng jagad	1814 M
5	Wulang Punggawa	sri narendra salira purna sajuga	1889 M
6	Wulang Wanita	yitmeng praja cipta kang kawijil	1889 M
7	Serat Candrarini	piyarsakna trusing kang sabda narendra	1874 M
8	Amarna Namaning Pethetan Korton, Sekar Patrabalita	warna ron murti cinandra	1892 M
9	Sekar Salisir Kagem Gerongan	angrasa purna pangesthining pra atmaja	1884 M
10	Rerepen Nawung Branta	raga sirna pandhita di	1879 M

d. Wujud lan Isine

SWI minangka reriptan sastra klasik nduweni kaluwihan kanthi wewujudan lan isine kang mligi. Sipat kasebut diduweni SWI kanthi kawawas saka gegambaran kang tinemu sajroning reriptan sastra kasebut. Panjlentrehe pirembugan iki bakal diandharake kanthi pamerangan kang luwih njlimet.

1) Jinising Basa

Kawawas saka jinising reriptan sastra kang lelandhesan marang *periodisasine* kasusastran Jawa, saperangan gedhe wujud SWI nggunakake basa Jawa klasik. Titikane basa Jawa klasik, menawa mawas *objeke* panliten bakal luwih gampang dingerteni isine. Pamawas kasebut amarga wektu antarane kasusastran Jawa klasik lan kasusastran Jawa *modern* utawa *mutakhir* kang lagi lumaku saiki iku isih kagolong cedhak.

Basa Arab dadi rerangkene basa kang melu njurung kaendahan wujud basane SWI. Kalungguhane basa Arab kasebut minangka basa panjurung kanggo njlentrehake isine reriptan sastra kasebut. Tuladhane ing pethikan iki.

anglir madu ature pun kaki
pandhita di Nursidhi peparab
neng tembang tembung jinlentreh
tata titis dumunung
andunungken wajibing gusti
risang narendra putra
amengku kaprabun
bapa babuning manungsa
kang rinilan badale jeng nabi mangkin
lil umiyi parabnya (WR. P.I.1)

lil umiyi wardinipun nengghih
makluk ingkang miturut sakarsa
ning Hyang kang sipat kayune
Kabibolah jejuluk
kang sinihan dening Hyang Widhi
rasul angaken rasa
ning Hyang Maha Luhur
Mukhammad kakikirannya
kang madhangi tyase manungsa kang sami
manut agamanira (WR. P.I.2)

Senajan gunggung mung sethithik, nanging SWI uga nggunakake basa Melayu sajroning pirembugane. Kahanan kaya mangkono iku, amarga dununge laladan Jawa lan Melayu iku sesamdhingan. Lelandhesan marang kasunyatan kasebut, bisa dadi pamawas mirunggan tumrap penganggone basa Melayu sajroning SWI iki. Pethikan ngenani perkara kasebut kaya mangkene.

urute duk durung ana
tumekane ana yayi
sayekti kudu uninga
kalawan tuduh kang takyin
kinarya rumeksa ring
di dhunya kalanya idhup
biyar jasad dan jiwa
pulang di rumah nyang musthi
tidak saya tuhan Allah bikin orang (WDPBIX. P.I.6)

cinampur Malayu basa
didimen saka ring mami
rehning mudha mbokmenawa
tan sarju rarasane yekti
ananging ing tyas mami
kadereng amrih tinurut
tan pegat mrih utama
cumadhang ing lahir batin
aywa ginggang salamine karon jiwa (WDPBIX. P.I.7)

Saka pethikan kasebut bisa dingerteni tujuwane pangripta nggunakake basa Melayu. Susuhunan Paku Buwana IX minangka pangripta kabiji nduweni pamikiran-pamikiran *kreatif* sajroning kasusastran Jawa. Panjenengane nggunakake basa Melayu kanggo narik kawigatene para mudha tumrap reriptan sastrane.

Kahanan mangkono iku becik amarga reriptan sastra iku wujud piwulang tumrap bebrayan agung, saengga isine reriptan sastra iki bisa katampa tanpa ana kang sisip.

2) Jinising Aksara

SWI kanthi wujud *tebitan ilmiah* iki wis bisa kawawas kanthi cetha menawa nggunakake aksara Latin. Laras karo pasinaon sastra *klasik* lan *filologi*, saben reriptan sastra *klasik* iku kudu dicaki panliten kang asipat *ilmiah* kanthi tujuwan bisa dimangerteni isine dening bebrayan agung. Cara-cara kang wigati lan kudu ditindakake, yaiku *transkripsi* lan *transliterasi naskah*. SWI kang dadi *objek* panliten iki minangka wujud nyata saka panliten *filologi* kang dicakake kanthi rong cara kasebut. Paraga kang nindakake *proses* alih aksara kasebut, yaiku Hardjana H.P. sajroning *proyek penerbitan* buku wacan sastra Indonesia lan daerah dening *Depatemen Pendidikan dan Kebudayaan*. Naskah SWI durung bisa ditemokake, nanging saperangan bab utawa perangane SWI bisa dideleng ing Museum Sonobudoyo kutha Yogyakarta. Bukti kang bisa nuduhake perkara kasebut, yaiku *Katalog Induk Naskah-naskah Nusantara Jilid I; Museum Sonobudoyo* kang karipta dening Behrend, T.E. ing taun 1990. Saperangan bab utawa perangane SWI iku bisa dideleng ing katalog kasebut, yaiku ing kaca 462 lan 540.

3) Jinising Tembang

SWI minangka reriptan sastra Jawa *klasik*, akeh-akehe dumadi saka wujud basa arupa tembang, mligine yaiku tembang macapat. Senajan kaya mangkono, ana saperangan tembang-tembang kang ora tinemu sajroning golongan tembang macapat, kayata tembang Girisa, Patrabalita, lan Salisir. Jinis-jinis tembang sajroning SWI bisa diweruhi ing tabel iki.

Tabel 3: Tembang-tembang sajroning Serat Wira Iswara

No.	Irah-irahan	Tembang	Pada
1	<i>Gandrung Asmara</i>	Dhandhanggula	8
		Kinanthi	8
		Pucung	7
		Mijil	9
		Sinom	8
		Maskumambang	9
		Gambuh	6
		Asmaradana	7
		Megatruh	9
		Mijil	9
2	<i>Gandrung Turida</i>	Dhandhanggula	12
		Sinom	9
		Mijil	9
		Kinanthi	11
3	<i>Wulang Rajaputra</i>	Dhandhanggula	8
		Sinom	5
		Gambuh	8
		Kinanthi	11

		Mijil	12
		Pucung	13
		Maskumambang	10
		Asmaradana	8
		Megatruh	9
		Pangkur	12
		Dhandhanggula	11
		Girisa	7
4	<i>Wulang Putra</i>	Kinanthi	31
		Dhandhanggula	16
		Mijil	18
		Gambuh	9
		Sinom	16
		Pucung	24
		Pangkur	12
		Maskumambang	20
		Durma	11
		Megatruh	17
		Asmaradana	17
5	<i>Wulang Putri</i>	Kinanthi	23
		Maskumambang	26
		Sinom	15
6	<i>Serat Jayeng Sastra</i>	Dhandhanggula	14
		Mijil	11
		Kinanthi	19
		Pucung	14
		Sinom	18
		Maskumambang	26
7	<i>Serat Darmaduhita</i>	Kinanthi	32
8	<i>Serat Darmarini</i>	Pucung	14
		Gambuh	10
9	<i>Serat Warayatna</i>	Pucung	16
10	<i>Serat Menak Cina</i>	Mijil	9
11	<i>Serat Panji Jayengsari</i>	Asmaradana	17
		Dhandhanggula	18
12	<i>Wulang Dalem Paku Buwana IX dhumateng Prameswari</i>	Sinom	8
		Kinanthi	9
13	<i>Wulang Punggawa</i>	Asmaradana	5
		Dhandhanggula	16
		Gambuh	12
		Maskumambang	9
		Kinanthi	20
14	<i>Wulang Wanita</i>	Sinom	11
		Dhandhanggula	13
		Asmaradana	11
		Kinanthi	24
15	<i>Serat Candrarini</i>	Mijil	15
		Sinom	13
		Asmaradana	5
		Mijil	6
		Kinanthi	13
		Pucung	8
16	<i>Amarna Namaning Pethetan Korton,</i>	Gambuh	8
		Megatruh	11
		Maskumambang	49
		Patrabalita	24

	<i>Sekar Patrabalita</i>		
17	<i>Sekar Salisir Kagem Gerongan</i>	Salisir	30
18	<i>Rerepen Nawung Branta</i>	Kinanthi	10
19	<i>Ngelmu Kedhokteran</i>	Sinom	5
20	<i>Iber-iber</i>	Walagita	12
		Pucung	2
		Kinanthi	3

4) Isine Teks

SWI minangka sawijining reriptan sastra Jawa klasik kang tuwuh minangka sastra piwulang. Isine *SWI* iku bisa kawawas saka irah-irahane reriptan sastr kasebut. Saka tembung wira kang kamot sajroning irah-irahan iku nuduhake yen isine reriptan sastra iki arupa piwulang kaprawiran. Teges sawantahe saka tembung kaprawiran pancen nuduhake yen piwulang kasebut kawedharake tumrap prajurit, nanging sejatine ora kaya mangkono. Piwulang kaprawiran iku ora mung katuduhake saka tumindak bae, nanging uga *ideologi*, saengga bisa diwedharake kanggo sakabehing anggotane bebrayan. Kaprawirane saben anggotane bebrayan iku ora padha, amarga manut marang kalungguhan lan jinis klamine. Sajroning panliten iki, piwulang kaprawiran iku sinebut *etika Jawa*.

SWI nduweni teges reriptan sastra kang ngemot piwulang kaprawiran utawa kuwanen, mula isine uga ora uwal saka pirembugan kasebut. Isine *SWI* iku bisa diperang manut bab utawa perangan reriptan sastra kasebut kang diwedharake tumrap saben-saben golongan. Isine *SWI* kayata, 1) babagan olah asmara, yaiku *GA* lan *GT*, 2) piwulang tumrap putra, yaiku *WR* lan *WPa*, 3) piwulang tumrap putri, yaiku *WPi*, *SJS*, *SDd*, *SDr*, *SW*, *SMC*, *SPJ*, *WDPBIX*, *WW*, lan *SC*, 4) piwulang tumrap prajurit, yaiku *WPu*, lan bab tambahan, yaiku *ANPK*, *SSKG*, *RNB*, *NgK*, lan *li*.

2. Struktur Reriptan Sastrane Serat Wira Iswara

Pirembugan ngenani *struktur* tumrap panliten reriptan sastra wis dadi bab kang wajib diandharake. Cara ngandharake saben panliten ora padha, ana kang diandharake kanthi jlentreh utawa mirunggan lan ana kang sinawung sajroning pirembugan liyane. Tumrap panliten iki, *SWI* bakal dirembug *struktur* reriptan sastrane kang kaperang dadi loro, yaiku *struktur* lair lan *struktur* batin.

a. Struktur lair

Struktur lair tumrap reriptan sastra luwih ditengenake marang kahanan wujud. Wujud laire sastra lumrahe dumadi saka wewujudan basa endah kang ngemot karep-karep tartamtu. *SWI* nduweni wujud lair arupa tembang macapat, mula pirembugan *struktur* lair reriptan sastrane wis mesthi gegayutan karo perkara kasebut. Manut sipate, tembang macapat nduweni saperangan paugeran kang kudu ditengenake sajroning

panggunane, saengga wewujudane nduweni titikan kang mligi lan beda karo wujud reriptan sastra liyane.

1) Guru Gatra, Guru Wilangan, lan Guru Lagu

SWI minangka reriptan sastra klasik kang awujud tembang macapat, temtu bae ora uwal saka telung paugeran guru gatra, guru wilangan, lan guru lagu. Saka pamawas kang wis ditindakake, sakabehe jinis tembang sajroning *SWI* iku akeh-akehe tinemu bener utawa panulise laras karo paugeran. Senajan asiling kaya mangkono, nanging isih tinemu saperangan jinising tembang macapat kang salah utawa ora laras karo paugeran telu mau. Tuladhane kaya ing pethikan iki.

roning kamal kang pupus (sinom)
rapaling wong Islam (sahadat) wohing kunu
(utawa wahing kudhu) (pace)
wus adat wongane den pracekani
anteping budaya gupuh (wagu)
karane wong iku
kudu-kudu winurut panggawe becik
padhanging wayang ginantung (balencong)
dimene aja malencong (*SJS*. P.VII.2)

Pethikan kang awujud tembang Gambuh iku kawawas ora bener, amarga panulisane ora manut guru gatrane. Tembang Gambuh iku sejatine nduweni guru gatra lima, nanging ing pethikan kasebut ana wolu. Larik kapisan tumekane larik kapapat iku kawawas isih manut guru wilangan lan guru gatrane, nanging larik kalima wis ora manut paugeran mau. Guru wilangan lan guru lagune tembang Gambuh ing larik kalima iku kudune *wolu-o*, nanging sajroning pethikan kasebut ana *enem-u*.

2) Pamedhote Gatra Tembang

Jinising puisi Jawa klasik, kayata tembang macapat iku lumrahe digunakake kanggo lelagonan utawa sinebut ditembangake. Supaya anggone nembangake bisa becik kudu bisa ngatur anggone ambegan. Tumrape panembang, carane ngatur ambegan bisa ditindakake kanthi cara netepi paugeran ngenani pamedhote gatra tembang macapat. Kanggone pawongan kang nduweni napas landhung bisa langsung sajroning sagatra, nanging kang ora nduweni napas landhung kudu ditengenake pamedhote gatra tembange. Pirembugan iki bakal ngandharake tuladha tumrap pamedhote gatra tembang macapat kang dicakake tumrap *SWI*.

a) Gatra kang Isine Limang Wanda

aywa age ngubungi karsa tan yoga
saringen dipun wening
pituturing jaman
kuna manungsa tapa
den temen sira memundhi

brekahing bapa
nabi ratu myang wali (WPa. P.IX.1)

Gatra ing tembang Durma kang dumadi saka limang wanda, yaiku ing larik kaenem. Unine larik kalima kaya mangkene, *brekahing bapa*. Pamedhote gatra tembang kasebut kang laras karo pugeran, yaiku telu-loro. Cethane kaya mangkene *brekahing / bapa*.

b) Gatra kang Isine Enem Wanda

nembang pucung parlu mardi dbyeng kawruh
wruhing tatakrama
myang nistha madya utami
tumrapping wong wanita salaminira (SW. PI.1)

Pethikan tembang pucung iku, ana gatra tembang kang unine *wruhing tatakrama*. Gatra tembang kasebut yen dietung gunggung ana enem wanda. Pamedhote gatra tembang kasebut, yaiku loro-papat. Jlentrehe kaya mangkene *wruhing / tatakrama*.

c) Gatra kang Isine Pitung Wanda

kasmaran jeng sri bupati
ing kang lagya mangun suka
neng Langenarja karsane
animbali wadyanira
lelangen Jeng Pangeran
Prangwadana (Mangkunegara V) kehe catur
wuta bucu wujil dhengkak (WPu. P.I.1)

Larik kang nuduhake gatra tembang kanthi isi pitung wanda iku ana ing larik lima, yaiku tembang Asmaradana. Unine larik kasebut kaya mangkene, *lelangen Jeng Pangeran*. Pamedhote gatra kang kaya mangkono iku nggunakake pamedhote gatra telu-papat utawa papat-telu. Cethane tumrap pamedhote gatra tembang iku kaya mangkene, *lelangen / Jeng Pangeran* utawa *lelangen Jeng / Pangeran*.

d) Gatra kang Isine Wolung Wanda

kinanthi pinurweng kidung
sri narendra kang mandhiri
Surakarta kaping sanga
puwara widagdeng kawi
wasising gendhang wus kondhang
mumpuni kidung palupi (WPa. P.I.1)

Sakabehing gatra sajroning tembang Kinanthi iku dumadi saka wolung wanda kabeh, saengga becik banget digunakake kanggo tuladha ing pirembugan mangkene.

kinanthi / pinurweng / kidung
sri narendra / kang mandhiri
Surakarta / kaping sanga
puwara / widagdeng / kawi
wasising / gendhang / wus kondhang
mumpuni / kidung / palupi

e) Gatra kang Isine Sangang Wanda

wijiling reh siwayeng narpati
amangripta kintaki kidungan
kinarya panglipur tyase
ring tyas dahat wibuh kung
amangun kung manggung geng wingit
kinarya samudana
sesendhon sastranung
manungku ring cipta maya
kamayaning kiyaming nala maluyi
miyating cahya maya (GA. P.I.1)

Tembang Dhandhanggula iku dumadi saka sepuluh gatra kang salah sijine nduweni sangang wanda. Pethikan saka GA iku nuduhake anane gatra kanthi isi sangang wanda, yaiku ing gatra kalima. Unine gatra tembang iku kaya mangkene, *amangun kung manggung geng wingit*. Pamedhote gatra tembang kasebut nggunakake cara kaya mangkene papat-telu-loro. Cethane ngenani pamedhote gatra tembang kasebut kaya mangkene *amangun kung / manggung geng / wingit*.

f) Gatra kang Isine Sepuluh Wanda utawa Luwih

kawite kala wungu
bataling tindak manungsa iku
candu mina (petis) yen wicara tan patitis
simpanging wreksa pinuju (nalisip)
sisiping laku tan menggok (SJS. P.VII.1)

Pethikan kang nuduhake anane gatra tembang kanthi sepuluh wanda iku dumunung ing larik kapindho. Unine gatra tembang kasebut kaya mangkene, *bataling tindak manungsa iku*. Pamedhote gatra tembang kasebut bisa nggunakake cara papat-papat-loro. Pangecake tuladha iki kaya mangkene, *bataling tin / dak manungsa / iku*.

Sutajaya wus widada
darbe turun wanudya yu linuwih
ginarwa marang sang prabu
Paku Bwana ping tiga
apeputra kaping pat kang madeg ratu
ing mangkya nurunken marang
kusuma Surakartaji (WPa. P.VII.8)

Gatra tembang kanthi isi sewelas wanda iku dumunung ing larik kaloro saka tembang Pangkur kasebut. Unine gatra tembang kasebut kaya mangkene,

darbe turun wanudya yu linuwih. Pamedhote gatra tembang kasebut, nggunakake paugeran papat-papat-telu. Tuladhane kanthi cetha kaya mangkene, *darbe turun / wanudya yu / linuwih.*

apeparab Sang Retna Dewi Sulastri
tuhu yu utama
legawa anrusing budi
susila solah pasaja (SC. P.VIII.1)

Larik kapisan saka tembang Maskumambang iku nduweni gatra tembang kanthi rolas wanda, dene unine kaya mangkene, *apeparab Sang Retna Dewi Sulastri.* Miturut paugeran, gatra tembang kanthi rolas wanda iku bisa kapedhot kanthi cara papat-papat-papat. Pamedhote gatra tembang ing larik kapisan iku cethane kaya mangkene, *apeparab / Sang Retna / Dewi Sulastri.*

3) Pamilihé Tembung

SWI minangka reriptan sastra Jawa klasik nduweni kaluwihan, yaiku diripta dening sawijining narendra kang asmane Susuhunan Paku Buwana IX. Kasunyatan kaya mangkono iku bisa ndayani marang becike basaning sastra sajroning *SWI*. Wujudé basaning sastra kang digunakake sajroning *SWI*, katuduhake kanthi anane pamilihing tembung, kayata kang sinebut *baliswara*, *dayasastra*, *purwakanthi*, *wangsalan*, *bebasan*, lan sapanunggalane.

a) Baliswara

Baliswara minangka sarana kang kudu ditindakake sajroning ngripta tembang macapat, supaya bisa laras karo paugeraning tembang, kayata guru gatra, guru wilangan, lan guru lagu. Basing sastra kasebut, uga tinemu sajroning perangan *SWI*. Pethikan iki minangka tuladhane perkara kasebut.

yen anaa nanging kiraning tyas ingsun
maksih kalah anjekining
gandes luwes amor esmu
sedhep sumeh merak ati
gapyak-gapyuk kapinujon (GA. P.IX.6)

Saka pethikan kasebut tinemu gatra tembang *gapyak-gapyuk kapinujon* ing larik pungkasan. Tembung *gapyak-gapyuk* asale saka tembung *gapyuk* kang kalungguhane minangka wasesa, dene tembung *kapinujon* iku minangka tetenger wektu kang lagi lumaku tumrape tembung *gapyak-gapyuk* lan lumrahe dumunung ing ngarepe. Lelandhesan marang paugeran kasebut, mula gatra tembang iku yen digancarake kudune *kapinujon gapyak-gapyuk*. Pangripta nggunakake gatra tembang *gapyak-gapyuk kapinujon*, amarga mburu guru lagu *o* ing gatra tembang kang pungkasan kasebut.

b) Dayasastra

Basing sastra kang lumrahe sesambungan karo aksara kang mbrenggeng iku sinebut dayasastra. Kagunan basa iki lumrahe bisa kawawas yen sawijining reriptan sastra ditulis nggunakake aksara Jawa. Tumrape *SWI* wis diterbitake ilmiah, mawas wujudé dayasastra iku rada kangelan, amarga ora nggunakake aksara Jawa maneh. Tembung kang lumrahe mujudake dayasastra iku wis tinulis kanthi kawuwuhan aksara mbrenggeng utawa ater-ater anuswara. Senajan kahanane kaya mangkono isih bisa tinemu saperangan tembung kang bisa dadi tuladhane dayasastra.

kasmaran miyarsa warti
ngeresing tyas sru *udrasa*
drawaya ngraras dryane
anaratas kadi tigas
ginagas temah wawas
pinupus nora kapupus
pinapas nir ingkang was-was (GA. P.VIII.1)

iku sayektine gagar
ping kalih nyenyuda guling
sanadyan anyuda nendra
nanging yen linali-lali
bebasan tanpa kardi
katranganing nyuda turu
samy dipun waspada
upamane sira nini
wus *mbaliyut* ingkang panggah ciptanira (WPI. P.III.9)

Pethikan kapisan iku ngemot tembung *udrasa*. Tembung *udrasa*, tegese tangis. Panulisane tembung *udrasa* yen ora sinawung ing tembang, yaiku *ngudrasa*. Tembung kasebut minangka tuladha wujudé dayasastra, amarga yen pocapane mesthi nuwuhake swara mbrenggeng kaya aksara *m* utawa sinebut ater-ater anuswara. Pethikan kapindho, yaiku tinemu tembung *mbaliyut* minangka wujudé dayasastra, kaya ing pethikan sadurunge. Saka rong tuladha kasebut bisa diweruhi anane wujud kang beda, yaiku ing pethikan kapisan ora tinulis nggunakake ater-ater anuswara, dene ing pethikan kapindho wis nggunakake ater-ater anuswara. Cara panulisane tembung dayasastra kang kawawas bener, yaiku panulisane tembung dayasastra ing pethikan kapindho. Panulisan kang ora nggunakake ater-ater anuswara iku lumrahe kanggo panulisane aksara Jawa tumrap tembung kanthi purwaka kang ora bisa luluh karo ater-ater kasebut. Panulisane kaya mangkono iku kanthi paugeran, yen katulis nggunakake ater-ater anuswara bakal nuwuhake gunggungé wilangan kang luwih saka guru wilangane tembang kang dikarepake.

c) **Purwakanthi**

Pirembungan ngenani purwakanthi iki bakal kaandharake kanthi telung tuladha. Tuladha kapisan, yaiku kapethik saka *WR* kang wujudé tembang Dhandhanggula, yaiku dumunung ing pada kaping wolu. Wujudé pethikan kasebut kaya mangkene.

titi teteh tetela tinali
lelabuhan leluhuring kuna
kakenan kabudayané
tinimbang tumrapipun
lan kang kanggo ing jaman mangkin
kinira sinuksmeng tyas
lan tarining kayun
ngayomana ing sapraja
pamudyamba dhuh gusti sang narpatiwi
ngadila lir sri nata (*WR*. P.I.8)

Pethikan kasebut nuduhake anane tuladha tumrap purwakanthi swara. Purwakanthi iki saka arane bae wis bisa kawawas, yen samethine ngrembug aksara swara kang ditulis bola-bali. Larik kapisan saka pethikan ing ndhuwur tinulis kanthi gatra tembang *titi teteh tetela tinali*. Gatra tembang iku bisa diarani purwakanthi swara, amarga nuduhake panulisan aksara swara *i* lan *e* kang tinulis bola-bali. Aksara swara *i* tinulis ing tembung *titi* lan *tinali*, dene aksara swara *e* tinulis ing tembung *teteh* lan *tetela*.

rumaras raras rum-arum
rum-arumira pinurih
rumaketa pawongmitra
memitran samaning janmi
sapraja ywana bencorah
rahayuning kang pinurih (*WPa*. P.I.6)

Larik kapisan saka pethikan ing ndhuwur ana gatra tembang *rumaras raras rum-arum*. Gatra tembang iku bisa sinebut purwakanthi sastra. Titikane basaning sastra kasebut, yaiku saka anane aksara sigeg kang tinulis bola-bali. Gatra tembang iku yen kawawas nuduhake anane aksara sigeg *r* kang tinulis bola-bali. Tembung-tembung sajroning gatra tembang iku ngemu aksara *r* kabeh, yaiku *rumaras*, *raras*, lan *rum-arum*.

sih sinihaning sawegung
gung kinudang sapraja *di*
dining kanang sru *kaonang*
onang jananung sajawi
wirotama trahing tapa
turta sinihan dewadi (*WPa*. P.I.10)

Saka pethikan iku bisa dingerteni ana saperangan wanda ing pungkasané larik kang tinulis maneh ing wanda kang dumunung ing wiwitane larik bacute. Wanda-wanda kasebut, kayata *gung* ing

pungkasané larik siji kang tinulis maneh ing wiwitane larik loro, *di* ing pungkasané larik loro kang tinulis maneh ing wiwitane larik telu, *onang* ing pungkasané larik telu kang tinulis maneh ing wiwitane larik papat, sarta *wi* ing pungkasané larik papat kang tinulis maneh ing wiwitane larik lima. Lelandhesan kahanan kang kaya mangkono iku, mula pethikan iki minangka purwakanthi basa.

d) **Wangsalan**

Basaning sastra kang awujud wangsalan iku bisa kadeleng ing pethikan tembang iki. Pethikan iki arupa tembang Kinanthi saka pada telulas sajroning *WW*. Wujudé pethikan iku cethane kaya mangkene.

jaman katon jroning turu (ngimpi)
marga we kang *munggend tritis (talang)*
den *kaepi sakeh wulang*
tinimbang mrih babar budi
budiman baboning gesang
sarana parek mring Gusti (*WW*. P.III.13)

Pada tembang Kinanthi iku pancen ngemu wangsalan. Basing sastra iku wujudé saemper karo cangkriman, nanging luwih nggampangake pamaca, amarga batangané wis disebutake. Dununge wangsalan ing pethikan kasebut, yaiku ing larik kapisan tumeka katelu. Unine wangsalane kaya mangkene, *jaman katon jroning turu (ngimpi)*, *marga we kang munggend tritis (talang)*, den *kaepi sakeh wulang*. Wangsalan iku yen kawawas kanthi satiti, larik kapisan lan pakindho minangka cangkrimane lan larik katelu minangka batangané. Jlentrehé ngenani wangsalan iku, *jaman katon jroning turu* iku diarani ngimpi lan *marga we kang munggend tritis* iku diarani talang. Tembung kang saemper karo pocapane rong tembung kasebut, yaiku *kaepi* lan *wulang* kang tinulis ing larik katelu minangka batangané.

e) **Paribasan**

Paribasan minangka basaning sastra kang saemper karo saloka, nanging tegese wantah, dudu pepindhan. Teges kasebut kudu tumancep sajroning pamikiran, supaya ora rancu anggane mawas kagunan-kagunan basa kasebut. Tuladhane basaning sastra kasebut kaya mangkene.

paribasan wong labet temen tinemu
aran Kyai Sara
ing Manggaran dhukuh Pinggir
ring narmada lelakoni Kyai Sara (*WPa*. P.VI.11)

Pethikan kang awujud tembang Pucung ing pada sewelas saka perangan *WPa* kasebut, ngemu paribasan ing larik kapisan. Unine paribasan iku kaya mangkene,

paribasan wong labet temen tinemu. Gatra tembang iku kawawas minangka paribasan, amarga wis nglungguhi paugeran kang dadi titikane paribasan, yaiku unen-unen iku ajeg panganggone lan nduweni teges wantah. Tegese paribasan *wong labet temen tinemu*, yaiku tumrape wong kang nindakake pakaryan utawa panggaweyan kanthi temen kanggo nggayuh panjangkane, mesthi bakal katekan apa kang dadi panjangkane kasebut.

f) Bebasan

Basaning sastra kanthi aran bebasan, yaiku unen-unen kang ajeg panganggone, ngemu surasa pepindhan, lan kang dipindhakake iku kahanane wong utawa tindak-tanduke. Wujud pethikan kaya mangkene.

iku sayektine gagar
ping kalih nyenyuda guling
sanadyan anyuda nendra
nanging yen linali-lali
babasan tanpa kardi
katranganing nyuda turu
samy dipun waspada
upamane sira nini
wus mbaliyut ingkang panggah ciptanira (WPI.
P.III.9)

Pethikan iku nuduhake anane basaning sastra kang awujud bebasan. Dununge bebasan iku ing larik katelu tumekane kalima. Unine basaning sastra iku kaya mangkene, *sanadyan anyuda nendra, nanging yen linali-lali, bebasan tanpa kardi*. Makna kang bisa kajupuk saka gatra iku, menawa manungsa iku kepengin nyuda anggone turu, nanging isih durung bisa ajeg anggone nindakake, iku bisa dibebasakake utawa diarani tanpa guna. Tumindak nyuda turu kang ora ajeg sajroning pethikan iku, dipepindhakake kaya tumindak kang ora nduweni piguna.

g) Panyandra

Panyandra minangka salah sawijine basaning sastra kang tinemu sajroning SWI. Basaning sastra iku nduweni titikan, yaiku unen-unen kang ngemu surasa nggambar utawa amarna kaendahan utawa kahanan sarana pepindhan. Tuladhane kaya ing pethikan iki.

jenar pasariranipun
kadi kancana sinangling
wadana puksmeng sasangka
liringe galak amanis
budiman ingkang umulat
sedhet dedege respati (SC. P.IV.2)

Pethikan kasebut kajupuk saka SC kang wujud tembang Kinanthi, yaiku ing pada loro. Saka jenenge reriptan sastrane bae wis nuduhake marang dununge

basaning sastra kasebut. Poerwadarminta (1939: 624) ngandharake, candra tegese crita kahanane mawujud sarana pepindhan, Poerwadarminta (1939: 530) uga ngandharake, rini tegese wong (bocah) wadon. Adhedhasar jenenge reriptan sastra kasebut, bisa dingerteni yen isine reriptan sastra iku minangka pepindhane wong wadon, cethane ngenani para garwane raden Permadi. Pirembungan iki njupuk tuladha panyandra dewi Srikandhi kang isine kaya wujud gancaran mau.

b. Struktur Batin

SWI wujud sastra piwulang, mula nduweni struktur batin kang menjila. Struktur batine SWI ora uwal saka wewujudane tembang macapat kang disandhang. Perangan kang bisa diwudhari, kayata *tema* utawa bab, *nada* lan swasana, rasa-pangrasa, lan piweling utawa *amanat*, saliyane iku uga wewatakan lan pananggone tembang macapat.

1) Tema utawa Bab

Tema iku minangka punjere pamikiran saka sawijining reriptan sastra. SWI nduweni *tema mayor* lan *tema minor* minangka maknane reriptan sastra. Saka *tema-tema* kasebut, bisa kawiyarake saengga dadi wujud reriptan sastra kang wutuh. *Tema mayor* iki bisa diweruhi sawise kadudut saka sakabehe pirembungan kang ana ing SWI utawa pangumpule saka *tema-tema minore*. SWI minangka jinising sastra piwulang, mula *tema mayore* yaiku pamulang utawa budi pakerti.

Tema minor minangka *tema* kang nyengkuyung anane *tema mayor*. Wewujudane *tema minor* sajroning SWI iki maneka-warna, laras karo wujud reriptan sastra iku kang wiyar. Tumrape SWI nduweni *tema minor* kang gegayutan karo pamulang utawa budi pakerti. *Tema-tema minor* SWI kaya mangkene.

a) Tema Ka-Pangeranan

Salah sijine piwulang kang kamot sajroning SWI, yaiku piwulang agama. Saka wujud piwulang agama kasebut, bisa dingerteni menawa SWI nduweni *tema* ka-Pangeranan utawa *religius* minangka *tema minor*. Pethikan iki minangka tuladha kang nuduhake anane *tema* ka-Pangeranan sajroning SWI.

agama iku perlune yekti
pikukuhe tetimbanganing tyas
mring nistha madyatamane
mung iku rasanipun
dalil kadis kang den semoni
supaya animbanga
saguning pra ratu
wadya kang sawaleng karsa
pinrih sirep saking kuwasaning aji
wewaton kitab Kuran (WR. P.I.3)

Pethikan tembang Dhandhanggula pada telu saka *WR* iku nuduhake anane *tema* ka-Pangeranan utawa *religius*. Sajroning pethikan iku disebutake kalungguhane agama minangka paugeran tumrap budi pakertine manungsa. Sumbering paugeran wong urip iki dumunung ing Al-Quran lan Al-Hadist kang digunakake kanggo punjer lan tetimbangan prentahe Ratu.

b) Tema Asmara

SWI yen kawawas manut isine, saperangan gedhe dumadi saka piwulang tumrap wanita. Laras karo wewujudan kasebut, Susuhunan Paku Buwana IX minangka pangripta kanthi sengaja ngandharake saperangan piwulange sarana wujud gandrungan kayata *GA* lan *GT*.

wijiling reh siwayeng narpati
amangripta kintaki kidungan
kinarya panglipur tyase
ring tyas dahat wibuh kung
amangun kung manggung geng wingit
kinarya samudana
sesendhon sastranung
manungku ring cipta maya
kamayaning kiyaming nala maluyi
miyating cahya maya (*GA*. P.I.1)

Babagan asmara kang karembug ing tembang kasebut, yaiku saka dayane rasa kasmaran iku bisa digunakake kanggo sesendhon utawa gandrungan. Senajan mung wujud tembang, nanging kanthi sinambi memuji marang Pangeran, mula bakal bisa nambani rasa kasmaran. Lelandhesan marang tuladha iku, mula dununge *tema* asmara minangka *tema minor* ing reriptan sastra iki bisa kabukten.

c) Tema Patriotik

SWI nduweni pirembugan kang migunani kanggone bebrayan agung. Salah sijine pirembugan kang diwedharake dening Susuhunan Paku Buwana IX, yaiku ngenani *nilai* kaprawiran. Pirembugan iki uga minangka *tema minor* kang nyengkuyung wewujudane *SWI*.

mangka perlu pangrunguningsun duk kuna
ageme Senapati
Ngalaga Mataram
ngelmu kanggo ngayuda
arep nendra mentas guling
yekti kawangwang
ywa pegat angulati (*WPa*. P.IX.11)

Kedadene ngenani kawentare Panembahan Senopati minangka Ratu ing Mataram kang nduweni ngelmu paperangan iku nuduhake *tema patriotik*. Saka tembang kasebut kawawas, yen pangripta kepengin menahi kawruh tumrape pamaca ngenani kadadene

Panembahan Senopati ing babagan ulah paperangan. Sawise mangerteni, banjur bisa nulad lelakon kasebut. Senajan saka pethikan kasebut ora bisa diweruhi kanthi jangkep lelakone Panembahan Senopati, nanging saora-orane wis bisa nuduhake anane *tema patriotik* sajroning *SWI*.

2) Nada lan Swasana

Nada yaiku sawijining pamawase pangripta marang pamaca. *Nada* iku bisa kawawas saka carane pangripta medharake rasa-pangrasane lumantar reriptan sastrane. Saben pangripta iku nduweni *nada* kang beda-beda, amarga panganggone *nada* bisa becik yen laras karo sipate pangripta. *Nada* kang digunakake ngripta reriptan sastra uga kudu dilasarake karo tujuwane pangripta. Perkara iku kudu ditindakake supaya reriptan sastrane bisa tinampa becik dening bebrayan agung. *Nada* iku bakal nuwuhake swasana tumrape reriptan sastra.

SWI minangka reriptan sastra Jawa klasik, wujud wiyar banget amarga dumadi saka rong puluh perangan lan diripta dening paraga kang beda-beda. Mawas wewujudane *SWI*, samesthine nduweni *nada* lan swasana kang beda-beda uga. Senajan kahanane kaya mangkono, nanging ing pirembugan iki bakal kawedharake *nada* lan swasana kang paling unggul lan kerep digunakake.

a) Nada Kharismatik

Nada kharismatik minangka sawijining *nada* kang unggul sajroning reriptan sastra iki. *Kharismatik* yaiku asipat *kharisma*. Sugono (2008: 643) ngandharake, *kharisma* yaiku kahanan utawa kagunan kang ana sesambungane karo ketrampilan kang becik banget ing babagan kapandhegane sawijining pawongan kanggo nuwuhake pangalembana lan rasa nggumun saka bebrayan agung marang dheweke. Pethikan kang nuduhake *tema kharismatik*, kaya mangkene iki.

kinanthi pinurweng kidung
sri narendra kang mandhiri
Surakarta kaping sanga
puwara widagdeng kawi
wasising gendhing wus kondhang
mumpuni kidung palupi (*WPa*. P.I.1)

Pethikan tembang iku nuduhake *nada* kang *kharismatik* saka pangriptane. *Nada* kasebut katuduhake kanthi sinebute jenenge pangriptane, yaiku ing larik kaloro lan katelu. Unine gatra tembang ing larik-larik kasebut kaya mangkene, *sri narendra kang mandhiri, Surakarta kaping sanga*. Sunan kaping sanga ing kasunanan Surakarta yaiku Susuhunan Paku Buwana IX. Panjenengane minangka sunan kang baut ing babagan

ulah kaprajan lan wasis ing babagan ulah sastra. Kaluwihane Susuhunan Paku Buwana IX ing babagan ulah sastra sinebutake ing pethikan tembang kasebut. Unine kaya mangkene, *puwara widagdeng kawi, wasisinggendhing wus kondhang, mumpuni kidung palupi*. Pethikan ing ndhuwur senajan mung sapada, nanging kawawas bisa dadi patuladhan tumrap panganggone *nada kharismatik* ing *SWI*.

b) *Nada Filosofis*

Nada filosofis uga klebu golongan *nada* kang unggul sajroning *SWI*. Tembung *filosofis* tegese nuduhake kahanan kang asipat *filosofi* utawa *filsafat*. Sugono (2008: 410) ngandharake, *filsafat* yaiku kumpulane pamawas, gagasan, lan laku (sipat) batin kang diduweni dening pawongan utawa bebrayan (*falsafah*). Pethikan iki nuduhake *nada filosofis* kang digunakake sajroning ngripta *SWI*.

aywa age ngubungi karsa tan yogya
saringen dipun wening
pituduring jaman
kuna manungsa tapa
den temen sira memundhi
brekahing bapa
nabi ratu myang wali (*WPa. P.IX.1*)

Pethikan tembang iku nuduhake *nada filosofis*.

Tumrap sawijining sunan ing Surakarta kang wasis ing babagan ulah sastra, kahanan kasebut pancen wis trep. Saka pethikan iku, *nada filosofis* katuduhake kanthi anane gatra tembang ing larik kapisan lan kapindho. Unine gatra tembang kasebut kaya mangkene, *aywa age ngubungi karsa tan yogya, saringen dipun wening*. Makna kang bisa kajupuk saka gatra tembang kasebut yaiku samubarang kecarepan iku kudu kawawas kanthi weninge ati lan aja gampang kajurung ing tumindak kang ora becik. Gatra tembang kasebut bisa dadi unen-unen kang ndayani tumrape urip ing bebrayan agung. Kahanan kang kagambar sajroning pethikan iku nuduhake laku *filsafat* kang kudu ditindakake dening bebrayan agung supaya uripe bisa rahayu.

3) *Rasa-pangrasa*

Rasa-pangrasa minangka *aspek* kang wigati tumrape ngripta *puisi*. Rasa-pangrasa iki kang bakal amarnani isine *puisi*. Wujude rasa-pangrasa bisa diwedharake manut ing kecarepane pangripta kang ngripta *puisi* kasebut. Rasa-pangrasa iki ana gegayutane karo pamacane *puisi*, amarga kanggo mangerteni rasa-pangrasa iku bisa ditindakake kanthi cara maca *puisi* iku kanthi banter lan *ekspresif*. *SWI* minangka reriptan sastra kang awujud tembang macapat, uga nganggo rasa-pangrasa sajroning ngriptane. Rasa-pangrasa kang digunakake sajroning ngripta *SWI* ana maneka warna lan cethane nduweni sesambungan karo sipate *SWI* minangka

sastra piwulang. Senajan kahanane kaya mangkono, ana rasa-pangrasa kang kawawas unggul tinimbang rasa-pangrasa liyane.

a) *Rasa Welas Asih*

Rasa welas asih minangka sawijining rasa-pangrasa kang melu ngrenggani perangan rasa-pangrasane *SWI*. Rasa welas lan asih minangka rasa kang nduweni teges saemper. Poerwadarminta (1939: 660) ngandharake, welas yaiku rasa mesakake marang wong liya, dene asih yaiku tresna marang sih (Poerwadarminta, 1939: 20). Tuladha tumrap pirembugan iki kaya mangkene.

dhuh ngger putri putraningsun
nadyan wus kanthi pinasthi
marang Hyang Kang Murbeng Titah
graitaning para putri
saprasthaning pra putra
arantananing pamikir (*WPI. P.I.1*)

Pethikan iku nuduhake rasa welas asih saka pangripta *SWI*. Saka basa kang digunakake ing pethikan kasebut kang paling wigati sajroning pamawas iki. Gatra tembang kang kapisan ing pethikan iku unine kaya mangkene, *dhuh ngger putri putraningsun*. Basane gatra tembang iku yen kawawas krasa sareh amarga ora nyebutake jenenge kanthi langsung, nanging mung nyebutake kanthi sesuluh *ngger putri putraningsun*.

b) *Rasa Bombong*

Rasa bombong minangka sawijining rasa kang tinemu sajroning reriptan sastra iki. Poerwadarminta (1939: 67) ngandharake, bombong tegese mantep utawa seneng. Rasa-pangrasa kaya mangkono iku bisa katliti sajroning pethikan saka *WR* ing tembang Dhandhanggula pada kalima.

tetela yen gampang mamrih picis
nagri Surakarta wus kasusra
wong dagang mesthi payone
supenuh isinipun
jroning praja myang desa sami
lyan bangsa samya krasan
wismeng dhusun-dhusun
gampang met pangupajiwa
tata tentrem dursila mirut awingwrin
saking marmaning Suksma (*WR, P.I.5*)

Tuladha kang wujude pethikan tembang Dhandhanggula iku nuduhake panganggone rasa bombong. Isine pethikan iku nuduhake kahanane kasunanan Surakarta. Pangripta minangka pawongan kang urip ing laladan Kasunanan Surakarta rumangsa bombong meruhi kahahane papan dununge kasebut. Lelandhesan marang isine pethikan kang wis

kagancarake kasebut, mula nuduhake rasa-pangrasa bombong bisa dibuktekake.

c) Rasa Prihatin

Rasa prihatin uga tinemu sajroning reriptan sastra iki. Prihatin minangka rasa kang dirasakake nalika meruhi kahanan kang sing diarep-arep ora bisa dirasakake asile. Poerwadarminta (1939: 513) ngandharake, prihatin yaiku sedhih merga ngrasakake kasekengan. Tuladha tumrap pirembugan iki, bisa ditiliti ing pethikan tembang Dhandhanggula pada kaping limalas kang kajupuk saka perangan *WPa*.

wus winawas ing jaman samangkin
akeh wong mangarti basaning liyan
kapiran basane dhewe
jamake wong met kawruh
den salesih wajibireki
den manggon tekadira
ywa was-was ing kalbu
iku lagi ngupayaa
kawruh liyan dadia busaneng nagri
ywa malbu kalbunira (*WPa*, P.II.15)

Pethikan kasebut nuduhake anane rasa prihatin saka pangripta. Bisa kadeleng saka saka pethikan kasebut, menawa kahanane wong mudha saiki wis wiwit lali marang budayane dhewe lan wiwit kasengsem marang kabudayan manca negara. Pangripta rumangsa prihatin meruhi kahanane wong anom kang kaya mangkono iku. Kekarepane pangripta iku, senajan nyinaoni budaya manca negara, nanging uga kudu tetep ngelingi budayane dhewe.

4) Piweling utawa Amanat

Piweling minangka perangan kang wigati tumrape reriptan sastra. Tumrape pangripta piweling minangka tujuwan kang kepengin diwedharake dening pangripta lumantar reriptan sastrane, dene tumrape pamaca piweling minangka piwulang kang bisa diolehi sawise maca reriptan sastra. Pamaca bisa mangerteni piweling kasebut sawise maca sakabehe wujud reriptan sastra. Piweling kudu kawawas dhewe dening pamaca, amarga piweling iki gumantung marang pamawase pamaca dhewe-dhewe. Senajan kaya mangkono, wujud piweling iku ora bakal uwal saka *tema* kang kepengin diwedharake. *SWI* kang dumadi saka rong puluh perangan iku nduweni maneka warna piweling. Piweling iku katujokake kanggo bebrayan agung iki supaya bisa didadegake paugeran. Pamawas tumrap piweling ing *SWI* iki bisa digolongake dadi patang piweling.

a) Piweling tumrape Priya

Piweling tumrape priya iki salugune minangka piweling tumrap anake ratu kang bakal nggenteni kaprabone bapake. Pangripta kepengin menehi piwulang

kanggo anake supaya bisa ora kaget nalika nyekel paprentahane negara. Tuladha saka piweling kasebut kaya ing pethikan iki.

rehning ta maksih taruna
gustiku sang dibya pekik
aywa karem peprenesan
kang tan pantes den lakoni
sayogyane angathik
wadya kang utameng kewuh
pininta wulangira
lelabuhaning narpati
kang utama pangreksaning praja wirya (*WR*.
P.II.1)

Piweling kasebut nuduhake yen sawijining priya kang ngancik diwasa iku kudu bisa nindakake penggaweyan. Tuladha kang diandharake, yaiku tumrap anake Ratu, kudu bisa mandhegani para prajurit. Penggaweyan iku yen kawawas tumrap jaman saiki yaiku nindakake penggaweyan manut karo kagunane dhewe-dhewe, saengga bisa dadi pawongan kang migunani tumrap negarane. Piweling liyane, yaiku tumrape wong anom kang durung kebak ing sesurupan kudu bisa nulad marang lelabuhane wong tuwa kang becik.

b) Piweling tumrape Wanita

Piweling kang diwedharake tumrape wanita ing *SWI* iku gunggungake akeh banget. Mawas marang wewujudane *SWI* kang kaya mangkono, mula bakal kajupuk saperangan minangka tuladha. Pethikan ing ngisor iki minangka tuladha tumrap piweling kanggo putra putri.

di adining putri prabu
utameng tyas kang pinusthi
tegese utama sabar
mring pancabayaning ati
tinampan sukur lan lila
legaweng tyas nrusing budi (*WPI*. P.I.15)

Wujud piweling tumrape wanita saka pethikan kasebut, yaiku anane saperangan sipat kang kudu diduweni. Sipat-sipat kasebut kaya kang wis diandharake ing wujud gancaran ing ndhuwur. Para wanita kudu nduweni sipat becik ing ndhuwur mau, supaya bisa mikolehi jodho lan nurunake putra kang bagus lan becik.

c) Piweling tumrape Wong Ngaluhur

Piweling tumrape wong ngaluhur iku bisa dideleng ing pethikan tembang iki. Pethikan tembang kasebut, yaiku tembang Maskumambang ing pada kapisan sajroning perangan *WR*. Wujud pethikan kasebut kaya mangkene.

harjaning kang praja myang isine sami
kuwasaning raja
sabyantuning naya kaki
ing batin purbaning suksma (WR. P.VII.1)

Wong ngaluhur kang dikarepake sajroning
pirembungan iki, yaiku sawijining pangarsa praja.
Piweling tumrape wong ngaluhur kaya mangkene,
katentremane praja iku minangka kuwajibane
pangarsane. Saliyane iku anggone mandhegani kawula
sapraja iku uga dikantheni nganggo sipat wicaksana.
Sawijining pangarsane praja kang gelem nindakake
piweling iku, kaajab bisa ndayani marang luhure praja
kang dipandhegani.

d) Piweling tumrape Wong Cilik

Pethikan tembang iki minangka tuladha
piweling tumrape wong cilik. Pethikan kasebut kajupuk
saka WR kang awujud tembang Asmaradana. Wujud
pethikane kaya mangkene.

aturira marang gusti
iku pancadan utama
mirmakake utamane
mring karsane gustinira
iku tetepe tresna
wajibbe wong dadi batur
males rumekseng bendara (WR. P.VIII.2)

Pethikan mau mujudake piweling marang para
pamaca ngenani kuwajibane wong cilik. Kuwajibane
wong cilik iku kudu nduweni pangucap lan tumindak
kang becik marang bendarane utawa pangarepe.
Tujuwane pawongan nduweni pangucap lan tumindak
becik iku ora kanggo wong liya, nanging asiling kanggo
pawongan iku dhewe. Kaajab kanthi nindakake piweling
kasebut, sawijining pawongan iku bisa tansah ngati-ati
sajroning nindakake panggaweyane.

5) Wewatakan lan Panganggone Tembang

Pirembungan iki minangka perangan kang asipat
njangkepi pirembungan babagan *nada* lan swasana, sarta
rasa-pangrasane reriptan sastra kang wis dirembug
sadurunge, amarga nduweni wujud tintingan kang
saemper. Wewatakane tembang macapat melu ndayani
tumrap panganggone sajroning reriptan sastra. SWI
dumadi saka maneka jinis tembang macapat. Perkara iku
manut marang tujuwan pangriptane reriptan sastra, yaiku
menahi piwulang tumrap sakabehe bebrayan agung.
Perkara iku kawawas laras banget, saka jinising tembang
macapat kang akeh gunggunge iku bisa digunakake
kanggo medharake piwulang tumrap sadhengah
pawongan ing bebrayan agung. Jlentrehe ngenani perkara
kasebut kaya mangkene.

Tabel 4: Wewatakane Tembang Macapat sajroning Serat Wira Iswara

No.	Irah-irahan	Tembang	Watak	Pangang-gone		
1	<i>Gandrung Asmara</i>	Dhan-dhanggula	luwes utawa resep	gandrung-an		
		Kinanthi	tresna	gandrung-an		
		Pucung	kendho	crita asmara kang sakepenake		
		Mijil	wedhare rasa	gandrung-an		
		Sinom	renyah utawa grapyak	medharake pitutur asmara		
		Masku-mambang	nelang-sa	crita asmara kang nelangsa		
		Gambuh	rumaket utawa kulina	medharake pitutur asmara		
		Asmara-dana	sedhah	crita asmara		
		Megatruh	sedhah lan kingkin	medharake rasa nelangsa		
		Mijil	wedhare rasa	crita gandrung-an		
2	<i>Gandrung Turida</i>	Asmara-dana	seng-sem	crita asmara		
		3	<i>Wulang Ratuputra</i>	Dhan-dhanggula	luwes lan resep	gandrung-an
		Sinom		renyah lan grapyak	medharake pitutur bab asmara	
		Mijil		wedhare rasa	gandrung-an	
Kinanthi	asih	crita asmara utawa gandrung-an				
Dhan-dhanggula	luwes lan resep	medharake pitutur				
Sinom	renyah lan grapyak	medharake pitutur				
Gambuh	rumaket lan kulina	medharake pitutur				
Kinanthi	asih	medharake pitutur				
Mijil	wedhare rasa	medharake pitutur				
Pucung	kendho	crita tanpa kamempengan				
Masku-mambang	nelang-sa	medharake rasa pangrasa kang nelangsa				
Asmara-dana	sedhah	crita medharake rasa tresna				
Megatruh	sedhah lan	medharake rasa keranta-				

			kingkin	ranta					nelangsa	
		Pangkur	sereng	medharake pitutur kang sereng			Gambuh	rumaket lan kulina	medharake pitutur	
		Dhan-dhanggula	luwes lan resep	medharake pitutur		7	<i>Serat Darma-duhita</i>	Kinanthi	asih	medharake piwulang
		Girisa	wanti-wanti	medharake pitutur kanthi wanti-wanti		8	<i>Serat Darmarini</i>	Pucung	kendho	crita kang sakepenake
4	<i>Wulang Putra</i>	Kinanthi	asih	medharake pitutur				Gambuh	rumaket lan kulina	medharake pitutur
		Dhan-dhanggula	luwes lan resep	medharake pitutur		9	<i>Serat Wara-yatna</i>	Pucung	kendho	crita kang sakepenake
		Mijil	wedhare rasa	medharake pitutur		10	<i>Serat Menak Cina</i>	Mijil	wedhare rasa	medharake pitutur
		Gambuh	rumaket lan kulina	medharake pitutur				Asmara-dana	seng-sem	medharake pitutur utawa crita asmara
		Sinom	renyah lan grapyak	medharake pitutur		11	<i>Serat Panji Jayeng-sari</i>	Dhan-dhanggula	luwes lan resep	medharake pitutur
		Pucung	kendho	crita tanpa kemempengan		12	<i>Wulang Dalem Paku Buwana IX dhuma-teng Prames-wari</i>	Sinom	renyah lan grapyak	medharake pitutur
		Pangkur	sereng	crita kang sereng				Kinanthi	asih	medharake pitutur
		Masku-mambang	nelangsa	medharake rasa pangrasa kang nelangsa		13	<i>Wulang Punggawa</i>	Asmara-dana	seng-sem	medharake pitutur utawa crita asmara
		Durma	muntab	medharake rasane ati kang nepsu				Dhan-dhanggula	luwes lan resep	medharake piwulang
		Megatruh	sedhih lan kingkin	medharake rasa gegetun				Gambuh	rumaket lan kulina	medharake pitutur
		Asmara-dana	prihatin	crita asmara				Masku-mambang	nelangsa	medharake rasa pangrasa kang nelangsa
5	<i>Wulang Putri</i>	Kinanthi	asih	medharake pitutur				Kinanthi	asih	medharake piwulang
		Masku-mambang	nelangsa	medharake rasa pangrasa kang nelangsa				Sinom	renyah lan grapyak	medharake pitutur
		Sinom	renyah lan grapyak	medharake pitutur		14	<i>Wulang Wanita</i>	Dhan-dhanggula	luwes lan resep	medharake pitutur
6	<i>Serat Jayeng Sastra</i>	Dhan-dhanggula	luwes lan resep	medharake pitutur				Asmara-dana	prihatin	medharake pitutur utawa crita asmara
		Mijil	wedhare rasa	medharake pitutur				Kinanthi	asih	medharake pitutur
		Kinanthi	asih	medharake pitutur				Mijil	wedhare rasa	medharake pitutur
		Pucung	kendho	crita tanpa kemempengan		15	<i>Serat Candra-rini</i>	Sinom	renyah lan grapyak	medharake pitutur
		Sinom	renyah lan grapyak	medharake pitutur				Asmara-dana	seng-sem	medharake pitutur utawa crita asmara
		Maskumambang	nelangsa	medharake rasa pangrasa kang				Mijil	wedhare	medharake

			rasa	pitutur
		Kinanthi	seneng	medharake pitutur
		Pucung	kendho	crita kang sakepenake
		Gambuh	rumaket lan kulina	medharake pitutur
		Megatruh	sedhih lan kingkin	medharake rasa pangrasa sedhih
		Masku-mambang	nelang-sa	medharake rasa pangrasa kang nelangsa
16	<i>Amarna Namaning Pethetan Korton, Sekar Patrabalita</i>	Patrabalita	-	-
17	<i>Sekar Salisir Kagem Gerongan</i>	Salisir	-	-
18	<i>Rerepen Nawung Branta</i>	Kinanthi	tresna	gandrung-an
19	<i>Ngelmu Kedhokteran</i>	Sinom	renyah lan grapyak	medharake pitutur
20	<i>Iber-iber</i>	Walagita	-	-
		Pucung	kendho	crita kang sakepenake
		Kinanthi	asih	medharake pitutur

3. Refleksi Etika Jawa sajroning Teks Serat Wira Iswara

Pirembungan iki minangka andharan kang njlentrehake *refleksi etika* Jawa sajroning *teks SWI*. *Refleksi* iki minangka salah sijine cara kang digunakake kanggo nggoleki wewujudane *etika* Jawa sajroning *teks SWI* kang kalungguhane minangka inti sarine *etika* bebrayan agung ing jaman kasebut. Wujud *etika* kang kamot sajroning *SWI* iku minangka inti sarine *etika* Jawa kang digunakake dening bebrayan agung nalika reriptan sastra kasebut karipta, yaiku kurang luwih padha karo gesange Susuhunan Paku Buwana IX ing antarane taun 1830 tumekane taun 1893 utawa abad 18 M. *Etika* Jawa kang kamot sajroning *SWI* kaya mangkene.

a. Etika Jawa tumrape Wong Ngaluhur

Golongane wong ngaluhur kang dikarepake sajroning *SWI* iki luwih tumuju marang sawijining Ratu minangka pangarsane praja. Tumrape para pangarsane praja iku, saperangan gedhe uripe dumunung ing kraton. Kalungguhan kasebut kagolong dhuwur, yen

katandhingake kalungguhane wong cilik kang dumadi saka para prajurit lan kawula. Endraswara (2010: 140) ngandharake, Ratu kudu nduweni wolung sipat kang sinebut *astha brata*, yaiku watake dewa cacah wolu. Watake dewa cacah wolu iku, kayata (1) Endra, nurunake turun kang wrata, (2) Yama, menahi paukuman marang wong kang luput, (3) Surya, ngati-ati, alon-alon supaya ora nandhang bot-repot, (4) Candra, becik yen disawang, akeh gumuyune, manis, (5) Bayu, ngematake sakabehe tumindak, (6) Kuwera, asipat asih, menahi panganggo kang endah, ora sawenang-wenang, (7) Baruna, ngadili durjana, tliti sajroning ngadili, lan (8) Brama, mbakar kang nindakake tumindak ora becik. *Astha brata* iku minangka budi luhur kang kudu ditindakake dening sawijining Ratu.

1) Njaga Kaluhurane Praja lan Panguwasane

Ratu minangka pangarsane praja iku nduweni kuwajiban kang ora entheng, amarga ora mung nduweni tanggung jawab marang dhiri pribadi lan kulawargane, nanging uga marang kawulane. Ratu nglungguhi dhampar keprabon kanggo mandhegani sakabehe kawulane sapraja, mula kudu bisa njaga kaluhurane praja lan panguwasane.

atur ulun ingkang wus kawijil
sayogya rinaos
dhuw gustiku wus ndungkap wektune
akil baleg wajib ngawruhi
prakaraning nagri
paraboting hukum (WR. P.V.1)

murat maksude kudu ginalih
lan ngulama kaot
supaya trang ing galih tan cewet
tinimbanga lan adating nagri
ingkang wus linuri
leluhur pra ratu (WR. P.V.3)

kudu-kudu linalar linuri
luhuring kaprabon
sinuksmeng tyas priye bubukane
saking asor dadi luhur yekti
tinanyakna maring
para sepuh-sepuh (WR. P.V.3)

Sawijining Ratu iku nduweni kuwajiban kang kudu ditindakake, yaiku njaga kaluhurane praja lan panguwasane. Kuwajiban iku sabisa-bisane kudu ditindakake dening sawijining Ratu supaya kalungguhane minangka pangarsa bisa lestari. Manut pethikan mau, cara kang kudu ditindakake kanggo njaga kaluhurane praja lan panguwasane, yaiku kudu nenimbang kanthi becik perkara negara lan piranti hukume. Tumrape Ratu kang isih mudha, kudu bisa ngleluri kaluhurane leluhur

kanthi tansah cedhak lan njaluk sesurupan marang ulama minangka guru kang wasis sajroning ngelmu.

2) Memayu Karahayon

Ratu minangka pawongan kang wis pinilih dening kawulane kanggo mandhegani lan nduweni tanggung jawab marang kawula kang dipandhegani. Pamawas iku yen kawawas luwih jembar maneh, kuwajibane Ratu iku ora mung marang wujud manungsa bae, nanging kudu bisa memayu hayuning bawana.

kayumanan ing sakayun
mamayu isining bumi
mardawa darunanira
riringane wus rinukti
tan pepeka lumaksana
pinardi dimen lestari (WPa. P.I.13)

Memayu isine bumi minangka *etika* Jawa tumrape wong ngaluhur kang kudu ditengenake saka pethikan mau. Wujud memayu isine bumi iki minangka wujud kang jembar saka tumindak memayu. Sawijining pangarsane praja kaya Ratu iku nduweni kawenangan kanggo nata wewengkone. Supaya bisa becik anggone nata wewengkone, sawijining Ratu becike nengenake marang *etika* Jawa sajroning pethikan iku mau.

3) Asih marang Andhahane

Ratu minangka pangarsane praja kudu nduweni sipat asih marang andhahane. Salah sawijining andhahane ratu, yaiku prajurit. Sakabehing dhawuhing Ratu iku kudu ditindakake dening para parjurit, amarga kanggo kabecikane prajane. Prajurit nduweni kuajiban nindakake dhawuhing Ratu, dene Ratu kudu bisa tumindak asih marang prajurit. Ratu lan prajurit kudu bisa nindakake pangaweyan iku kanthi laras, supaya kahanane praja bisa becik lan tumata.

yen sinewa den awas ningali
marang wadya apa karyanira
aywa dhompo pamintane
mring karya wajibipun
tuwin wadya ciptane rungsit
tan bares sedya lawan
parentahireku
wong agung aywa kuciwa
agal-alus mring karepe wadya mamrih
durcara tan prasaja (WPa. P.II.14)

Pethikan mau nuduhake anane pituduh marang Ratu supaya bisa tumindak asih marang para prajurite. Ratu minangka pangarsaning praja, wis samesthine mangerteni sakabehe tumindake para prajurit. Ratu kang mangerteni kahanane prajurit iku luwih gampang kanggo menahi prentah lan bisa gampang anggone nggayuh

tujuwane paprentahane. Kasil lan orane sawijining tujuwane paprentahan iku uga gumantung marang panyawijining Ratu lan para prajurit utawa andhahane. Endraswara (2010: 140) ngandharake, pangarsa kudu nengenake marang *etika* kang padha pangertene karo andhahane, supaya bot-repote negara bisa diayahi. Sakabehe iku bakal mawujud yen dilambari kanthi *manunggaling kawula-Gusti*.

4) Memitran karo Bangsa Liya

Pangarsane praja, kayata sawijining Ratu iku nduweni panguwasa manjero lan manjaba. Panguwasane Ratu manjero iku wis lumrah lan luwih gampang anggone ngolehake tinimbang panguwasa manjaba. Panguwasa manjero iku dituduhake kanthi anane tumindak manut saka kawula marang prentahe Ratune, dene panguwasa manjaba iku dituduhake kanthi anane sesambungan utawa memitran kang becik antarane praja siji lan liyane, kanthi *simbol* yaiku sesambungane para Ratune.

pamitran sakehing bangsa
prayogane den kawruhi
lair batine den kena
tinitiha den patitis
tumraping kawruh sami
ywa dhompo pamintanipun
wijange kinawruhan
tumraping angga pinardi
dadine kanggoning kawruh ywa bencorah (WPa. P.V.14)

Wujud *etika* Jawa tumrap wong ngaluhur ing pethikan iku katuduhake kanthi anane piwulang supaya nindakake memitran karo bangsa liya. Piwulang iku dijilentrehake, yen nindakake memitran karo bangsa liya iku ora mung dideleng saka laire bae, nanging uga kudu dideleng saka batine. Piwulang iku kudu ditindakake supaya anggone memitran bisa nuwuhake asil kang becik tumrape bangsa kangnindakake memitran kasebut. Babagan kang wigati sajroning memitran, kanggo bisa mangerteni sipate saben bangsa. Bangsa kang nindakake memitran uga kudu ngelingi marang unen-unen *desa mawa cara negara mawa tata*. Santosa (2012: 118) ngandharake, *desa mawa cara negara mawa tata* iku nduweni teges desa nduweni aturan dhewe lan negara mempunyai tatan dhewe.

b. *Etika* Jawa tumrape Wong Cilik

Wong cilik yen kawawas saka kalungguhane bae, wis katon beda karo wong ngaluhur sajroning pirembugan iki. Miturut Kuntjaraningrat (1984: 231), warga kutha saperangan gedhe gungunge yaiku para tukang kang penggawene kasar (*tiyang alit*: basa krama saka wong cilik) kayata dagang cilik-cilikan, buruh cilik, lan tukang-tukang kang ana ing pasar, ing pinggir dalan, utawa ing warung-warung. Manut kalungguhane, wong cilik iku nduweni kalungguhan kang suwalike karo wong ngaluhur. Lelandhesan saka kalungguhane, pramila *etika*

Jawa kang diduweni dening wong cilik uga beda karo wong ngaluhur. Endraswara (2010: 142) ngandharake, *etikane* wong cilik dumadi saka nindakake tumindak kaya mangkene, (1) nengenake wiradat utawa pangupayane dhewe, melu ombyaking kahanan utawa pangrembakane jaman, (2) sregep nyambut gawe, (3) ngrewangi njaga katentremane negara, (4) njaga supaya negara ora rugi, (5) melu njaga negara yen ana bebaya, sarta (6) aja lila yen negarane dirusak dening wong liya.

1) Sregep Seba marang Pangarsa

Sawijining kawula utawa prajurit minangka jejere wong cilik, nduweni kalungguhan kang luwih cendhek tinimbang Ratu lan punggawa praja liyane. Adhedhasar kalungguhan mau, kawula utawa prajurit iku kudu nindakake kuwajibane, yaiku seba utawa sowan marang pangarsa. Saben praja iku nduweni *tradisi* seba kang ditindakake nalika Ratune tedhak siniwaka ing sitinggil kraton. Seba kudu ditindakake dening kawula utawa prajurit kanggo tandha bekti marang Ratune.

suku jungkung (welah) layar kaga (swiwi)
den parigel solahira sumiwi
bayem arda (lateng) kursi agung (remban)
den anteng neng paseban
aja mulih lamun durung wayahipun
den nedya suwiteng nata
aja kesed aneng panti (WPa. P.VII.2)

Isine pethikan mau, yaiku ngenani wigatine para punggawa praja lan prajurit kang nindakake seba menyang Ratune. Susuhunan Paku Buwana IX ngandharake yen sawijining punggawa utawa prajurit iku kudu prigel tumindake. Pirembungan kang wigati, yaiku carane wong kang seba ing sitinggil kraton. Carane wong seba manut pethikan mau mau, yaiku kudu anteng lan ora oleh mulih yen durung wektune. Tumindak-tumindak kaya mangkono iku kang kudu ditindakake dening wong kang suwita marang Ratu ing praja.

2) Merak Ati lan Sumarah marang Karsane Gusti

Kawula kang kepingin oleh ganjaran iku kudu bisa nyenengake atine Gustine. Cara kang bisa ditindakake kanggo nyenengake atine Gusti iku akeh banget jinising, salah sijine yaiku kanthi tumindak merak ati lan sumarah. Sejatine tumindak loro iku gampang anggone nindakake, yen saben pawongan nduweni sipat lila lan sabar. Senajan kaya mangkono, cak-cakane tumindak loro iku bisa uga abot yen ora dikulinakake lan ora ngrumangsani yen uripe kinayoman dening Gusti.

kalosa kentaring toya (*sarah*)
jobin citra wijil Eropah nagri (*marmar*)
den merak ati ing tembung
sumarah ing sakarsa
marang gusti suling kukila kang muluk
(*sawangan*)
arka kang munggend wadana (*tingal*)
sawangen tingaling gusti (WPa. P.VII.3)

Pethikan tembang mau nggunakake kagunan basa, yaiku wangsalan kanggo medharake piwulange. Miturut Susuhunan Paku Buwana IX, sawijining prajurit utawa kawula iku kudu bisa nyenengake Gustine. Tumindak kaya mangkono iku wis dadi kuwajiban tumrape para prajurit. Prajurit kang gelem nindakake tumindak iku bakal ditresnani dening Gustine lan bisa mundhak kalungguhane. Endraswara (2010: 166) ngandharake, R.Ng. Ranggawarsita tau medharake unen-unen *sing sapa ngerti ing panuju, prasasat pagere wesi*. Tegese unen-unen iku kaya mangkene, sapa bae kang ngerti carane nyenengake wong liya, dheweke kaya pinageran wesi.

3) Temen lan Taberi

Wong cilik uga nduweni *etika* Jawa kang kudu ditindakake, salah sawijining yaiku temen lan taberi. Sipat kalorone iku minangka lelambarane wong kang nindakake suwita marang Ratu ing kraton. Poerwadarminta (1939: 601) ngandharake, temen tegese terusing ati kalawan mepeng, dene miturut Poerwadarminta (1939: 584) taberi tegese sregep sarta tlaten. Rong tembung iku nduweni teges kang saemper.

kang kakiki sayektine ingkang wredhi
basa wong suwita
kudu temen lan taberi
ras arasanya binuwang (WPU, P.IV.3)

Pethikan tembang saka *SWI* iku ngemot piwulang kanggone wong cilik kang bakal suwita marang Ratu. Manut pethikan mau, sipat kang kudu diduweni dening wong kang bakal suwita marang Ratu, yaiku kudu temen lan taberi. Rong sipat iku minangka sangu kang ora kena ditinggalake dening wong kang bakal suwita ing praja. Andharan mau laras karo unen-unen *sapa tekun golek teken bakal tekan*. Santosa (2012: 126) ngandharake, *sapa tekun golek teken bakal tekan* iku tegese sapa tekun nggolek teken bakal tumeka panjangkane. Tembung teken ing andharan iku ora ateges teken sawantahe, nanging teken iku bisa diarani sawijining sarana kanggo nggayuh panjangka.

c. Etika Jawa tumrape Putra Putri lan Rabi

Etika Jawa kanggone wanita iku kudu luwih ditengenake, amarga mawas kalungguhane wanita iku kang rumpil. S. Poedjowardojo sajroning pethikan mancawarna ngandharake, tumraping lare estri pancen kathah sawan saha awisipun, keladuk ing gujeng, kesoran ing pangandikan, kekesahan piyambak, punika sedaya asring nuwuhaken alangan alangan ageng, menggahing para putra putri (Endraswara, 2010: 12). Intine saka panemu mau, menahi katrangan menawa anane pambada antarane *etikane* wanita lan priya sajroning bebrayan Jawa. Endraswara (2010: 149) ngandharake, *etika* Jawa kanggone wanita iku kaperang dadi loro yaiku sesambungan karo bebrayan lan karo lakine. Sesambungan karo bebrayan yaiku kudu njaga *etika* kanthi (1) ngati-ati, (2) asipat gemi, (3) njaga kaluhuran, sarta (4) sakabehe tumindake kudu dipikirake kanthi

wening lan tujuwan kang becik. Sesambungan karo lakine yaiku (1) sregep, (2) nyingkiri tumindak cacat, (3) aja nengene kabutuhan pribadi, (4) kudu empan papan, lan (5) kudu nenimbang sakabehe perkara (duga-duga).a

1) Wulang Wanita Babagan Takdir

Wanita minangka titahe Pangeran kang nduweni rasa alus. Lumrahe para wanita luwih nengene marang rasa-pangrasa nalika nindakake samubarang penggaweyan, klebu nalika wanita nalika meruhi takdire. Poerwadarminta (1939: 586) ngandharake, takdir yaiku pepesthen utawa saka karsane Allah. Wanita nalika nampa takdir utawa pepesthen iku ora gampang anggone nata atine. Wanita nalika nampa takdir kang becik bisa nuwuhake rasa kang gumedhe, dene nalika nampa takdir kang ala bisa nuwuhake rasa sedhik kang matumpat-tumpa.

satuhune sira durung
terang lir hyang murbeng pasthi
marma ngger putra wanudya
samy sedyaa ing ati
tata titining cumadhang
angadhang takdiring widhi (WPI. P.I.13)

di adining putri prabu
utameng tyas kang pinesthi
tegese utama sabar
mring pancabayaning ati
tinampam sukur lan lila
legaweng tyas nrusing budi (WPI. P.I.14)

Wanita kang nduweni rasa-pangrasa kang alus, kudu bisa mapanake atine kanthi becik nalika nampa takdir. Manut isine pethikan mau, nalika wanita nampa takdir iku kudu linambaran kanthi ati kang tumata, amarga takdire Pangeran iku durung bisa dingerteni yen durung kelakon. Susuhunan Paku Buwana IX uga njangkepi katrangane ngenani ati kang tumata iku kanthi nduweni sipat sabar. Andharan iku laras kaaro unen-unen iki, Achmad (2012: 56) ngandharake, *sabar iku lire momot kuwat nandhang sakabehe coba lan pandhadharaning ngaurip*. Kekarepane saka unen-unen iku, dibebasakake minangka sawijining cagak utawa saka kang bakuh, mula sipat sabar bakal bisa nyangga wangunan supaya tetep ngadeg, senajan ana angin kang ngguncang wangunan iku. Saliyane kanthi ati kang sabar, takdir iku bisa tinampa kanthi sukur lan lila. Manut pethikan mau, dununge ati kang tumata iku bisa ketara tumrape wong kang nduweni sipat sabar, sukur, lan lila.

2) Laku Patang Perkara nalika Ketaman Pacoban

Wanita iku luwih sedhik sajroning ati nalika nandhang pacoban, tinimbang priya. Tembung pacoban iku dumadi saka tembung lingga coba. Poerwadarminta (1939: 645) ngandharake, coba nduweni teges neter arep supaya nyumurupi kahanan kang sejatine. Manut teges kang wis diandharake mau, Pangeran iku menahi

pacoban marang titahe supaya nyumurupi kahanan kang sejatine.

sumurupa ing laku kawan prakawis
dhihin yen kataman
ing coba kudu mangesthi
budi temen lan tarima (WPI. P.II.3)

kang kaping dhuw angger lakuning ati
yèn kataman rundah
legawa lila den kesthi
kaping tri lakuning jiwa (WPI. P.II.4)

ing sarehning dumadine jiwa nini
wus alus kalawan
sukci sira kudu musthi
kandel-kumandeling suksma (WPI. P.II.5)

kang kaping pat lakuning rahsa sarehning
rahseku wus mulya
kudu musthi awas eling
maring kodrating hyang suksma (WPI. P.II.6)

lawan maning sumurupa putra mami
lakuning agesang
iku satuhune mesthi
kataman suka sungkawa (WPI. P.II.7)

Pethikan tembang saka *SWI* mau nuduhake anane patang perkara kang kudu ditindakake dening wanita nalika nampa pacoban. Susuhunan Paku Buwana IX ngandharake, nalikane nampa pacoban iku kudu linambaran kanthi sipat temen lan nriman. Saliyane iku pacoban kudu tinampa kanthi legawa lan lila. Sipat- sipat sabanjure kang ana sesambungane karo andharan sadurunge, yaiku kandeke ati sarta awas lan eling iku uga kawawas bisa kanggo nyandhet pacoban. Santosa (2012: 122) ngandharake, *kridhaning ati ora bisa mbedhah kuthaning wesi*, tegese penggaweyane ati iku ora bisa njebolake bebentenge pepesthen.

3) Panca Wisaya

Panca wisaya dumadi saka rong tembung yaiku panca lan wisaya. Miturut Poerwadarminta (1939: 466), panca iku asale saka basa kawi kang tegese lima, dene Poerwadarminta (1939: 466) ngandharake, wisaya tegese pirantine pancadriya. Saka andharan iku, panca wisaya nduweni teges limang perakara kang ana sesambungane karo pirantine pancadriya.

dhuw putrengsun samya sumurupa nini
tegese kang panca
wisaya mengko winarni
ingkang kapisan rogarda (WPI. P.II.18)

maksudira laraning badan sayekti
kalih sangsararda

yeku rekasaning dhiri
katelu ingkang winarna (W*Pi*. P.II.19)

wirang arda tegese laraning ati
kaping pat cuwarda
yeku rekasaning ati
durgarda pringganing nala (W*Pi*. P.II.20)

dhuh ngger srananira kang sawiji-wiji
bab panca prakara
juga yen kataman sakit
ing badan enggal ngesthia (W*Pi*. P.II.21)

setyaning tyas lawan legawa kaping dwi
manawa kataman
rekaseng angganta nini
angesthia betah ngangkah (W*Pi*. P.II.22)

lawan lembah manah dene kang kaping tri
menawa kataman
laraning atinta nini
ngesthia titi lan taha (W*Pi*. P.II.23)

teteg tuwin ngati-atia ing ati
kaping pat menawa
kataman rekaseng ati
iya enggal angesthia (W*Pi*. P.II.24)

eneng ening awas eling de kang kaping
lima yen kataman
pringganing ati angesthi
angandel kandel kalawan (W*Pi*. P.II.25)

kang kumandel netel santosa ing budi
muluring wasita
yen sira arsa dumadi
sinebut putri utama (W*Pi*, P.II.26)

Piwulang panca wisaya iki ngenani laku lair lan batin sajroning ngudhari reruweting urip. Piwulange Susuhunan Paku Buwana IX iki kawedharake kanthi jangkep sajroning *SWI*, yaiku wujud panca wisaya, tegese lan cara ngrampungine. Piwulang babagan iki asipat wigati banget lan kudu ditengenake supaya urip iki ora nandhang sedhih kang kadlarung-dlarung, saengga bisa urip kanthi tumata lan becik.

4) Teges lan Watake Putri

Andharan iki ngrembug paraga putri kawawas saka teges lan watake. Saben tembung iku wis samesthine nduweni teges, amarga tumrape ngelmu basa iku wis ditepungi anane rong jinis teges yaiku wantah lan entar. Watak kang bakal kaandharake sajroning pirembugan iki wujud jarwadhosok. Kagunan basa iku lumrah tinemu ing kasusastran Jawa lan nuduhake yen bebrayan Jawa kebak ing pasemon.

dene ta pitutur ingsun
marang putraningsun estri
den eling ing aranira
sira pan ingaran putri
kang aputih kang sanyata
tri tetelu tegese di (S*Dd*. P.I.1)

bekti nastiti ing kakung
kaping telune awedi
lair batin aja esak
nglakoni tuduhing laki
laki ciptanen bendara
mapan wong wadon puniki (S*Dd*. P.I.2)

wajib manut marang kakung
aja pisan amapaki
marang karepe wong lanang
sanadyan atmajeng aji
alaki lan panakawan
sayekti wajib ngabekti (S*Dd*. P.I.3)

Miturut Susuhunan Paku Buwana IX, tembung *putri* iku dumadi saka wanda *pu* kang tegese putih lan *tri* tegese telu. Mawas saka tegese iku, mula bisa kadudut wewatakane putri yaiku edi utawa endah, bekti-nastiti marang guru lakine, lan wedi lair-batin nalika nglakoni prentahe laki. Watak kaya mangkono iku kudu dilungguhi dening jejere putri. Tembung putri iku nduweni pepadhan yaiku tembung wanita. Endraswara (1999: 151) ngandharake, ing jaman kawuri, wanita iku ditegesi kanthi jarwadhosok wani ing tata.

5) Watake Wanita Manut Filosofi Driji Lima

Watake wanita kaandharake maneh ing pirembugan iki. Sajroning perangan iki, watake wanita kagambarake kanthi wujud driji lima. Susuhunan Paku Buwana IX ngandharake yen saben wujud driji, yaiku jempol, panuduh, panunggul, manis, lan jenthik iku nduweni makna *filosofi* dhewe-dhewe. Makna *filosofi*-ne driji lima iku banjur digayutake karo *etika* Jawa kang kudu diduweni dening wanita.

lawan ana kojah ingsun
saking eyangira swargi
pawestri elinga sira
lamun ginawan dariji
lelima puniku ana
dununge sawiji-wiji (S*Dd*. P.I.11)

jejempol ingkang rumuhun
panuduh kang kaping kalih
panunggul kang kaping tiga
kaping pat dariji manis
dene ta kang kaping lima
wekasan aran jejenthik (S*Dd*. P.I.12)

kawruhana karsanipun
mungguh semuning hyang widhi

wong wadon wus ginawanan
dalil panggonaning estri
iku wajib kinawruhan
karepe sawiji-wiji (SDd. P.I.13)

mula ginawan sireku
jejempol marang hyang widhi
den kayem pol manahira
yen ana karsaning laki
tegese pol den agampang
sabarang karsaning laki (SDd. P.I.14)

mula ginawan panuduh
aja sira kumawani
nikelken tuduhing priya
ing satuduh anglakoni
panunggul pan ginawanan
iku sasmita sayekti (SDd. P.I.15)

prihen ta karyane unggul
miwah lamun apaparing
iya sira unggulena
sanadyan amung sathithik
wajib sira unggulena
mring guna kayaning laki (SDd. P.I.16)

marmane sira puniku
ginawan dariji manis
dipun manis netyanira
yen ana karsaning laki
apa maning yen angucap
ing wacana kudu manis (SDd. P.I.17)

aja dhoso amarengut
nora merakaken ati
ing netya dipun sumringah
sanadyan rengu ing batin
yen ana ngarsaning priya
buwangen aja na kari (SDd. P.I.18)

marmane ginawan iku
iya dariji jejenthik
dipun athak kaithikan (thak-thik)
yen ana karsaning laki
karepe athak ithikan
den tarampil barang kardi (SDd. P.I.19)

Dudutan saka isine pethikan iku, saben wanita iku nduweni *etika* Jawa laras karo gegambarane driji lima. *Etika* Jawa tumrape wanita manut driji lima iku (1) ayem pol manut karsane laki, (2) ora nikelake panuduhe laki, (3) karsane laki kudu ditindakake kanthi unggul, (4) nduweni polatan manis, lan (5) aja seneng othak-athik utawa kudu trampil.

6) Syarate Wanita kang Bakal Sesomahan

Wong putri nalika isih timur minangka tanggung jawabe wong tuwane. Nalika wong putri wis ngancik

diwasa bakal winengku dening priya lan dadi tanggung jawabe lakine. Wong putri kang bakal diwengku dening priya iku kudu nduweni sipat utama yaiku nengenake *etika* sajroning bebrayan agung utawa mligine *etika* Jawa ing bebrayan Jawa.

kang tinutur marna reh mring para sunu
wanodya kang samya
manungku ing palakrami
pan mangkana ingkang winedharing kata (SDr. P.I.1)

dipun tuhu anglakonana puniku
kang sangang prakara
wijange sawiji-wiji
dhingin mantep lire tan niat mring liyan (SDr. P.I.2)

kajaba mung ngamungna ingkang amengku
iku lakinira
kapindho temen winarni
temen iku nora silip ing sabarang (SDr. P.I.3)

dora wuwus dene ta kang kaping telu
dipun anarima
apa sapanduming laki
ping pat sabar tegese ywa sinung duka (SDr. P.I.4)

cepat nepsu ping lima bektiyeng kakung
de bekti mangkana
tan wani sarta ngajeni
nora lancang ywa wani andhinginana (SDr. P.I.5)

barang laku mengku ngekul nora ayun
babaganing priya
wedia benduning laki
kanemira kang gumati marang priya (SDr. P.I.6)

kusung-kusung sesaji ngopeni kakung
barang kang kinarsan
tanapi yen suker sakit
mulasara sung usada mrih waluya (SDr. P.I.7)

kang kapitu mituhu sabarang tuduh
manut nora pugal
kawolu rumekseng laki
bisa simpen yen ana wadining garwa (SDr. P.I.8)

tyasira sru ngeman ngowel ywa katempuh
sakehing bebaya
kasanga wiweka pasthi
pradikaning wiweka ingkang santosa (SDr. P.I.9)

Etika Jawa tumrape wong putri kang bakal sesomahan iku yen manut andharane Susuhunan Paku Buwana IX ana sanga, yaiku (1) manteb lan ora niat

marang priya liya, (2) temen sajroning ngucap, (3) nrima marang sepira bae pawewehe lakine, (4) sabar, (5) bekti marang lakine, (6) gumati marang laki, (7) mituhu sakabehe pituduhe laki, (8) rumeksa marang lakine kanthi nyimpen wewadine, lan (9) ngati-ati tumrap kalonggaran kanthi kukuhe ati. Sakabehe *etika* Jawa iku kudu diduweni dening wong putri kang kepengin winengku dening priya.

7) Wewaler Pegatan

Pegatan minangka sawijining tumindak kang ora disenengi dening Pangeran tumrape wong kang sesomahan. Pegatan dumadi saka tembung pegat. Poerwadarminta (1939: 482), pegat yaiku pedhot, pepisahan, utawa talak. Laki lan rabi sajroning sesomahan nduweni kuwajiban supaya tansah rukun lan ngedohi pegatan.

witana kang kadulu
kang kapyarsa wanodya puniku
lamun pegat denira apalakrami
ana ping pindho ping telu
ping pat ping lima kalakon (SDr. P.II.2)

sangsaya wuwuh-wuwuh
pocapane ala nganggo saru
li warise kesel gone dadi wali
kajaba yen pegatipun
nora tulus karahayon (SDr. P.II.3)

Bebrayan Jawa nduweni wewaler ngenani pegatan. Sajroning sesomahan, antarane laki lan rabi kudu bisa padha pangertene lan bisa nindakake kuwajibane dhewe-dhewe. Laki-lan rabi kang ora bisa nindakake tumindak kaya mangkono iku, uripe mung bakal cecongkahan utawa padu bae lan pungkasane nindakake pegatan. Miturut Susuhunan Paku Buwana IX, pegatan iku ora becik ditindakake. Panjenengane nyarujuki tumindak pegatan, yen pegatan iku ditindakake amarga salah sawijine saka laki utawa rabi tinggal donya.

8) Bisa Njaga Wewadi

Wong jejodhoan utawa sesomahan, antarane laki lan rabi iku kudu bisa lumaku kanthi laras. Laki lan rabi kudu bisa padha momot perkara kang disandhang dening kekarone. Salah sawijining kuwajibane laki lan rabi, yaiku kudu bisa njaga wewadi. Tembung wewadi dumadi saka tembung lingga wadi. Poerwadarminta (1939: 652) ngandharake, wadi tegese prakara kang dikeker ora diwedharake marang wong liya. Kahanane kaya mangkono iku kudu luwih ditengenake dening rabi.

ingsun cekak supaya enggal dhinapur
nini putraningwang
estokena basa gati

basa wadon iku wadi tegesira (SW. P.I.9)
milanipun wadi tan kena kawetu
kudu rinawatan
tan kena leh wer ing kardi
dipun sami eling jenenging wanodya (SW.
P.I.10)

Susuhunan Paku Buwana IX ngandharake kautamaning wanita kang bisa njaga wewadine kulawarga. *Etika* Jawa iku kadudut saka jenenge paragane ing pirembungan iki, yaiku wadon. Miturut panjenengane, tembung wadon iku bisa ditegesi wadi, mula wong wadon kudu bisa njaga wewadi. Wanita kang bisa njaga wewadi iku bakal luwih diajeni dening wong liya, amarga drajade kulawargane uga kajaga. Santosa (2012: 119) ngandharake, *ajining dhiri dumunung ing lathi, ajining raga saka busana*. Tegese unen-unen kasebut, yaiku regane kapribaden iku dumunung ing lathi utawa tuturane, dene regane raga utawa badan iku kagambar saka panganggone.

9) Manut marang Lakine

Kulawarga iku bebasan sawijining wujud kang wutuh saka bapak, ibu, lan anak. Jejerung bapak utawa laki iku nduweni kalungguhan minangka pandhega lan nduweni tanggung jawab ngayomi kulawargane. Wanita nduweni kuwajiban manut marang prentahe lakine lan dadi ibu kang becik tumrape putrane. Putra nduweni kuwajiban ngabekti marang wong tuwane. Kuwajibane wanita minangka rabi kang kudu manut marang prentahe lakine iku, bakal dirembug sajroning pethikan iki.

sapolaha yen wong amrih becik
den amrih karaos
pon-ponane kapoka ing tembe
nora kena anak lawan rabi
luput ngapureki
tan wande anempuh (SMC. P.I.8)

Kuwajibane wanita kang kudu manut prentahe lakine iku kudu ditengenake, amarga wanita kudu mawas marang kalungguhane priya kang dadi pandhega tumrape kulawarga lan nduweni tanggung jawab ing donya tumekaning dina akhir. Prentahe laki kang kena dinut, yaiku prentah kang nglungguhi jejerung bebener. Tumrape prentahe laki kang nerak paugeran agama lan negara utawa ndadekake piawon oleh ditinggalake ditinggalake dening rabi.

10) Bisa Njaga Bandha Donya

Wanita kang utama, yaiku wanita kang bisa nindakake kuwajibane ing kulawarga. Salah sawijining kuwajibane wanita ing kulawargane, yaiku kudu bisa njaga bandha donyane laki. Kuwajiban iki kudu ditindakake dening wanita nalika ngatur wetune dhuwit utawa blanja, luwih-luwih kanggone wanita kang ditinggal nyambut gawe dening bojone.

lamun ana putri den pasrahi
rajabrana pan banjur den angkah
branane wus den wehake
sayekti duwek ingsun
iku anggep wong tahiyoli
luwih nisthaning nistha
pakematan agung
dudu anggeping akrama
beberandu beruwun setan kaeksi
dudu sipating janma (SPJ. P.I.12)

Susuhunan Paku Buwana IX ngandharake, wanita iku dibebasakake kaya wong nggaduh. Wong kang nggaduh iku kuwajibane njaga barang kang digadhuh, nanging ora oleh ngakoni barang kasebut. Sakabehe bandha donya kang ana sajroning omah iku minangka bandha donyane laki, dene rabi nduweni kuwajiban supaya bisa njaga lan ora kena ndhaku sarta nggunakake bandha donya iku kanthi cara kang ora pener. Wanita kang kepengin blanja kudu njaluk idin dhisik marang lakine, saengga anggone blanja ora mung sakepenake dhewe, nanging manut karo kabutuhane kulawarga.

11) Pinter Leladi

Wanita kang ditresnani dening priya iku kanthi lelandhesan pirang-pirang perkara. Salah sawijining lelandhesaning wanita pinilih minangka rabi dening priya, amarga pinter anggone leladi. Tembung leladi iku dumadi saka tembung lingga ladi. Poerwadarminta (1939: 254) ngandharake, ladi utawa leladi iku tegese nyenyawisake lan kaulungake marang wong liya ing sajroning pista, nyambut gawe, lan sapanunggalane.

ing kang sedya amartuwi
pirang bara lamun bisa
nyugata amrih sukane
kadang mitra ing kang samya
tuwin krasan rarasane
saking bisa tindak-tanduk
ingaranan boja krama (WW, P.II.8)

boja suguhan ranireki
krama tembung kang mrih lejar
tyasing tamu mrih jenake
tan age mulih dumadya
pratandhane yen sira
sinihan sesaminipun
janma yogya linuria (WW, P.II.9)

Pirembungan pinter leladi tumrape wanita sajroning SWI iku ora mung mandheg ing carane wanita olah-olah lan nyuguhake panganan bae, nanging uga kang nengenake marang solah bawa lan tata kramane nalika leladi. Wanita kang kawawas becik, yaiku wanita kang nalika nindakake leladi iku bisa ngecakake solah bawa lan basa kang becik uga. Pawongan kang disuguh,

klebu para tamu bakal jenak, yen meruhi kahanan kaya mangkono iku.

12) Sembah Lair lan Batin

Sembah minangka tumindak kang ditindakake kanggo menehi pakurmatan marang pawongan kang nduweni kalungguhan luwih dhuwur. Miturut Poerwadarminta (1939: 554), sembah, yaiku tandhaning pangaji-aji sarana nangekake tangan kang kapener jempol kagatokake ing irung. Tegese sembah kang diandharake dening Poerwadarminta iku asipat lair utawa sawantahe bae. Sembah iku wujud ora mung ditindakake kanthi lair bae, nanging kanthi rasa pangaji iku uga bisa diarani sembah.

mapan pae patrapipun
sembah lair sembah batin
laire sarana tangan
batine dumunweng ati
tinata dipun tetela
laraping don pinrih titi (WW, P.III.15)

Sawijining wanita iku diprentahake nindakake sembah rong warna, yaiku sembah lair lan batin. Miturut Susuhunan Paku Buwana IX, sembah lair iku wujud sarana tangan, dene sembah batin iku sarana ati. Mawas andharan iku, cetha yen sakabehe tumindake wanita minangka *etika* Jawa iku kaperang dadi loro, yaiku tumindak kang bisa ditindakake kanthi tangan lan tumindak kang mung bisa ditindakake kanthi ati. Sakabehe iku kudu ditindakake kanthi laras karo paugerane lan ora kena kang ditinggalake yen tanpa sebab kang gumathok.

13) Lila Diwayuh

Wanita utama sajroning SC, yaiku wanita kang lila diwayuh. Poerwadarminta (1939: 653) ngandharake, wayuh tegese nduwe bojo luwih saka siji. Wanita kang lila diwayuh iku mujudake tumindak kang abot. Pamawas kaya mangkono iku amarga tumrape wanita kang diwayuh iku kudu bisa nata atine supaya ora goreh dening tumindake marune. Adhedhasar panemu iku, mula ora akeh wanita kang lila diwayuh.

liring kang wiyata arja
ujar ugering pawestri
kang winayuh dennya krama
yogya ngupakareng dhiri
majrenih mardiwani
wiwida ganda rum-arum
rumarah ngadi warna
winoring naya memanis
mangesthia ing reh cumondhonging karsa (SC, P.I.2)

Pethikan mau ngrembug wanita kang lila lair lan batin nalika diwayuh dening lakine. Pethikan iku kajupuk saka SC, kang jangkepe diandharake kanthi tuladha para

garwane raden Arjuna, kayata Sumbadra, Hulupi, Gandawati, Srikandhi, Manikharja, Maeswara, Rarasati, lan Sulastri. Sajroning reriptan sastra kasebut digambarake kahanane para garwane Raden Arjuna kang ora serik marang marune, nanging asipat manis lan rukun.

d. Etika Jawa tumrape Para Mudha

Para mudha iku nduweni sipate kebak greget kanggo nyambut gawe. Greget iku minangka sipat kang wigati kanggo nggayuh panjangka. Senajan kahanane kaya mangkono, wong mudha uga kudu nengenake *etika* supaya bisa rahayu sajroning uripe. Endraswara (2010: 147) ngandharake, sawijining wong mudha utawa anak iku kudu nglungguhi *etika*, kayata (1) eling marang lelabuhane leluhur lan percaya marang kakuwatane dhewe, (2) wong tuwane kudu ndongakake putrane supaya bisa nerusake panjangkane wong tuwa, (3) wong tuwa kudu menahi tetimbangan kanggo jejodhowane putrane supaya nduweni jodho kang setimbang, (4) kudu nduweni omah lan panggaweyan dhewe, (5) kudu nduweni kalungguhan kang mesthi, (6) nduweni kawibawan kang gedhe, (7) nduweni sipat nrima ing pandum, lan (8) bisa sukur.

1) Cedhak lan Mbangun Turut marang Wong Tuwa

Para mudha, yaiku anggotaning bebrayan agung kang bakal nerusake penggaweyane wong tuwa kanggo nggayuh panjangka-panjangka kang durung bisa kagayuh. Tumindake wong mudha supaya ora nalisir saka bebener, bisa ditindakake kanthi laku cedhak lan mbangun turut marang wong tuwa. Perkara iku kudu ditindakake dening para mudha, amarga wong tuwa iku wis tau nindakake lelakon ing donya iki kanthi luwih akeh, saengga ndadekake wong tuwa iku sugih kawruh utawa ngelmu.

rama ibu ambabar tuladhanipun
leluhuring kuna
kang nistha madya utami
sayogane piniliha kang utama (WR. P.VI.2)

utamane tumana leket wong sepuh
ingkang sugih kojah
anjajah kawruh baresih
sinaunen gusti mupung maksih mudha (WR. P.VI.3)

Susuhunan Paku Buwana IX medharake pitutur marang para mudha supaya uripe cedhak karo wong tuwane (bapak lan ibu). Wong tuwa kang kudu dicedhaki, yaiku wong tuwa kang sugih kojah. Karepe saka tembung kojah sajroning pethikan mau, yaiku pitutur. Wong tuwa

kang medharake pitutur luhur iku prayogane tansah disrawungi dening para mudha. Saka pitutur wong tuwa iku bakal bisa kadudut isine, yaiku perkara nistha, madya, lan utama. Saka telung perangan iku kudu pinilih sipat kang utama, amarga bakal bisa nggawa kabecikan kanggo dhiri pribadi, apadene wong liya.

2) Mituhu Dhawuhing Guru

Ngudi ngelmu tumrape para mudha, iku minangka perkara perlu banget ditindakake, malah bisa diarani wajib. Supaya bisa nduweni kagunan, para mudha kudu bisa milah lan milih pawongan kang bisa dadi gurune. Sajroning paguron, para mudha kang dadi jejere siswa kudu mituhu marang dhawuhing guru. Lelambarane wong golek ngelmu, yaiku kapercayan. Guru tumrape siswa minangka sawijining wong tuwa kang kapindho sawise wong tuwa kang asli, mula ora ana guru kang kepengin njlomprongake siswane supaya nemoni piawon.

tuladhane puruhita
mring guru zaman kariyin
kadi Arya Bratasena
mantep anglabuhi pati
tur ta nora sayekti
pituduhe gurunipun
mamrih sirnane Sena
malbeng telenging jaladri
nora mati malah antuk sihing dewa (WPa. P.V.9)

Raden Bratasena minangka jejere siswa kang tuhu lan bekti, mula mituhu marang sakabehe dhawuhing gurune. Lelakon iku isih tetep ditindakake dening Raden Bratasena, senajan kudu labuhi kanthi jiwa lan ragane. Pungkasane crita, Raden Bratasena bisa nggayuh ngelmu kasampurnan saka Dewa Ruci amarga gedhene rasa percayane marang gurune.

3) Nggedhekake Tapa Brata

Para mudha iku minangka jejere pawongan kang isih amba jangkaha sajroning urip iki. Mawas marang kahanane wong mudha kang kaya mangkono iku, mula dheweke kudu nggedhekake anggone tapa brata. Laku tapa brata iku minangka sawijining sarana kanggo nggayuh panjangka. Tapa brata iku dilakoni kanthi nyedhakake awak utawa badan minangka kawula marang Pangerane.

tapa brata puja mantra
dene kang dipun wastani
iya nini tapa brata
limang prakara sayekti
juga angengirangi
ing bukti sarananipun
narima nadyan nyegah
dhahar menawa sireki
tan narima apa ing saananira (WPi. P.III.8)

iku sayektine gagar
ping kalih nyunyuda guling
sanadyan anyuda nendra
nanging yen linali lali
bebasan tanpa kardi
katranganing nyuda turu
samy dipun waspada
upamane sira nini
wus mbaliyut ingkang panggah ciptanira (W*Pi*.
P.III.9)

den jak ngaluyut supaya
tan koyup dening pakarti
ning bliyut kang kaping tiga
angawisana sanggami
srana lila ing ati
mangkene pakartinipun
anyuda ing sanggama
yen karep dipun sabari
mrih ywa kongsi kabanjur kajating nala (W*Pi*.
P.III.10)

lalu buru karaharjan
kang kaping pat sira nini
angampeta pangandika
tegesi panggagas nini
catur kang tanpa kardi
nini kalakone iku
kudu panggah santosa
sanadyana sira nini
tan ngandika yen mengku karsa sandeya (W*Pi*.
P.III.11)

ing lima sira ngilangna
duka cipta srana saking
cahyaning locananira
angresepi ingkang sami
sumewa nadyan nini
tanpa duka cipta tuhu
nanging yen kurang marta
tan widada iku dadi
sadayeku kudu nganggo empan papan (W*Pi*.
P.III.12)

sira samya sumurupa
liring empan iku nini
manawa dalu mangsanya
tarbukanira ing kapti
bebuka sarat saking
sareh sarekaning kayun
liring papan muriha
papan ingkang samun sepi
tegesipun nyirnakken sanggarunggingnya (W*Pi*.
P.III.13)

Susunan Paku Buwana IX wis menahi pamerang tumrape tapa brata, kayata (1) betah luwe, (2) nyuda anggone turu, (3) arang anggone saresmi, (4) ngempet wicara, (5) ngilangi sungkawa. Limang perkara iku mau kudu bisa ditindakake dening para mudha

kanggo nggayuh panjangkane. Njangkepi andharan mau, Endraswara (2010: 154) uga ngandharake, ana patang *etika* kang kudu ditindakake dening wong tapa, yaiku (1) *tapa anarima* tegese kudu nurut karsane Pangeran, (2) *tapa geniara* tegese kudu ora kagodha dening swara-swara kang memanas ati, (3) *tapa banyuara* tegese manut piweling sedulur, lan (4) *tapa patiara* tegese kudu ora nuduhake kabecikane dhewe.

4) Aja Kagodha dening Wanita

Manungsa urip ing donya iki mesthi bakal nandhang panggodha. Bebrayan Jawa wis tepung banget marang wujud godhane urip ing bebrayan iki, kayata pangkat, bandha donya, lan wanita. Para mudha minangka pawongan kang isih kurang sesurupane mesthi luwih gampang kagodha dening panggodha kaya mangkono iku, mula becike diupadi carane supaya ora kagodha dening telung perkara iku.

tyas tan keguh memansing estri
mring ature wadya kang tan lonya
yogya winawas yektine
ywa sorah dipun samun
amet daya ywa ngatarani
den wani atinira
ing netya aywa ru
sirung lengus wacanarda
tan jadmika ing poleh nora prayogi
den manis ulatira (W*Pa*. P.II.3)

Sajroning pethikan tembang mau diandharake kanthi satleraman ngenani godhane wanita marang priya. Senajan kaya mangkono, perkara iku kudu diwawas luwih jeru maneh. Manut pamawas iku, wanita iku bisa dadi digolongake dadi rong golongan, yaiku wanita kang bisa njurung marang panjangkane para mudha lan kang ngreridhu panjangkane para mudha. Wanita kang njurung marang panjangkane wong mudha, yaiku wanita kang nduweni bebuden becik lan mbesuke bakal dadi sisihane. Wanita kang bakal ngreridhu marang panjangkane para mudha, yaiku wanita kang nduweni bebuden kurang becik.

5) Nuntun Wong Tuwa marang Kabecikan

Sakabehe wong tuwa lumrahe nduweni pepenginan supaya putrane luwih pinter tinimbang wong tuwane. Saka maneka warna kahanane wong tuwa, wis samesthine bakal nengeneke marang panggulawenthaha marang putrane. Senajan wong tuwa iku uripe ing desa lan sarwa kekurangan, nanging mesthi ora pengin yen putrane nduweni nasib padha dheweke. Wong tuwa nduweni panjangka, yen putrane wis digulawenthah kanthi bener, mbesuke bisa mulyakake wong tuwane. Salah sawijining cara mulyakake wong tuwa, yaiku kanthi nuntun wong tuwane marang kabecikan.

lir jamaning Majalengka
Bre Wijaya kang mungkasi
pantes kinarya ruwiya
patraping bapa lan siwi
Rahaden Patah nami
kang ginadhang madeg ratu
tur sedya mrih utama
rumasuk agama sukci
kumawawa amardi marang kang rama (WPa. P.V.5)

Susuhunan Paku Buwana IX ngandharake lelakone Prabu Brawijaya V karo putrane kang asmane Raden Patah. Sawise gedhi, Raden Patah bisa mumupuni ing babagan agama Islam. Dheweke ora gelem, yen wong tuwane ora rahayu ing donya lan akhir, mula Prabu Brawijaya dielingake dening Raden Patah supaya ngrasuk agama Islam. Tumindake Raden Patah kang kaya mangkono iku nuduhake minangka sawijining anak kang bekti marang wong tuwane.

6) Piwulang Urip ing Praja

Para mudha kang wis cukup anggone ngudi ngelmu, wajibe kudu bisa nindakake darmane sajroning bebrayan agung. Ngelmu kang nduweni piguna, yaiku ngelmu kang ditindakake dening saben pawongan lan midunani tumrape bebrayan agung. Saben pawongan nduweni kagunan kang beda-beda, yaiku manut karo ngelmu kang diudi ing papan pasinaone. Salah sawijining papan kanggo nindakake ngelmu kang wis diudi dening para mudha, yaiku ing praja utawa negara.

semuning nom nampaa wulang utami
kang kanggo neng praja
lumrahing jamanireki
aywa luwih lawan kurang (WPa. P.VIII.9)

pasemone kuda curigestri tulis
jarwane mangkana
kuda den kuwat tarampil
curiga landheping cipta (WPa. P.VIII.10)

wanitadi den bisa ngenaki ati
tur manising sabda
karya kayungyuning laki
sastra parigeling basa (WPa. P.VIII.11)

Pethikan tembang saka *SWI* iku nuduhake uripe para mudha ing praja. Susuhunan Paku Buwana IX ngandharake, para mudha kang urip ing praja iku dipasemokake kaya mangkene, *duka (kuda) curigestri tulis*. Manut pasemon iku, para mudha kudu nduweni sipat (1) kuwat lan trampil, (2) landhep pangangen-angene, (3) manis wicarane lan ngenakake ati, lan (4) prigel ing babagan basa. Wujude pasemon iku laras karo andharane Padmosoekatjo (1960: 78), yaiku lambang utamane watak lan tindak. Sajroning andharan iku,

disebutake *kuda* iku nggambarake tekad lan kandeke ati, *curiga* nggambarake tegese landhep ing budi, lan *wanita* tegese alusing solah bawa.

e. Etika Jawa tumrape Pandhita

SWI minangka sastra piwulang, uga ngrembug piwulang *etika* Jawa tumrape pandhita. Miturut Endraswara (2010: 154), *etika* kang kudu diduweni dening pandhita (guru) yaiku (1) asih marang siswa, (2) tekun anggone mulang, (3) tanpa pamrih, (4) tanggap ing sasmita, (5) meruhi apa kang dipenginake dening siswa, (6) bisa menahi wangsulan tumrap pitakonane siswa, (7) ora ngenthengake kakuwatane siswa, lan (8) ora edan ing pangalembana lan keminter.

1) Ora Melik Pawewehing Liyan

Sawijining guru iku minangka pawongan kang mumpuni ing babagan ngelmu. Guru iku nduweni kuwajiban nggulawenthah marang siswa-siswane. Kuwajibane guru iku bisa kawawas minangka penggaweyan kang mulya, amarga lumrahe guru iku ora melik pawewehe liyan. Guru iku ora kena melik duweke siswa, apa maneh nduweni sipat drengki.

heh mulane nguni bener wulangipun
kaping pat sri narapati
lamun sira angeguru
ngulama kang nora melik
ya marang pawewehing wong (WPa. P.X.12)

Pethikan mau minangka wujud pepeling tumrape guru lan siswa. Sejatine piwulang kang diandharake dening Susuhunan Paku Buwana IX iku kapethik saka piwulange Susuhunan Paku Buwana IV. Piwulang tumrape guru, yaiku kudu bisa njaga tumindake supaya ora melik marang duweke liyan, apa maneh nduweni sipat drengki. Piwulang tumrape siswa, yaiku kudu bisa nggolek guru kang ora nduweni sipat melik marang duweke liyan.

2) Titis lan Mumpuni Kitab

Piwulang iki ngrembug kagunan kang kudu diduweni dening sawijining guru. Sakabehe guru iku kudu mumpuni ing babagan ngelmu. Guru iku dibebasakake minangka sawijining tuk kang saben dina metu banyune. Banyu kang metu saka tuk iku, bakal digunakake dening saben pawongan kang njupuk nggunakake timba lan piranti sapanunggalane. Timba lan piranti sapanunggalane kang digunakake kanggo njupuk banyu saka tuk iku minangka bebasane siswa.

pan ing nguni ana ngulama pinunjul
Ngabdulkahar abibisik
sareh titis lamun muruk
tur mring kitab amumpuni

bisa nawang kareping wong (WPa. P.X.13)

Pethikan mau nyritakake kahanane Abdul Kahar, yaiku gurune Susuhunan Paku Buwana IX kang dununge ing Ngruweng. Panjenengane minangka sawijining guru nduweni sipat titis lan mumpuni ing babagan kitab. Rong sipat iku nduweni sesambungan yaiku tumrape wong kang mumpuni kitab iku bakal titis sajroning nggulawenthah siswa-siswane. Mumpuni ing babagan kitab iki minangka wujud panggambarane wong kang sugih ngelmu. Endraswara (2010: 154) ngandharake, sajroning *tradisi* Jawa, pandhita utawa guru ana kang oleh sesebutan *pandhita sastra genya*, kang tegese pandhita kang pancen (satemene) wignya utawa lebda ing babagan ngelmu. Tumrape siswa kang kepengin ngudi ngelmu, saora-orane uga kudu milih guru kang titis lan mumpuni ing babagan kitab.

3) Bisa Ngukur Kakuwatane Siswa

Sawijining guru iku nduweni kuwajiban nggulawenthah siswa-siswane. Saben guru anggone nggulawenthah siswa-siswane iku kanthi cara kang beda-beda, nanging kang perlu tengenake, yaiku kudu bisa ngukur kakuwatane siswane. Perkara iki bisa kawawas kaya andharan sadurunge, yaiku siswa iku dibebasakake kaya wadhah banyu. Saben wadhah banyu iku nduweni ukuran kang beda-beda, mula banyu kang disokake uga kudu manut karo ukurane. Banyu kang disokake marang wadhah kanthi ora mawas ukurane, banyu iku bakal luber utawa kutah. Gegambaran iku uga uga dumadi marang daya pamikire siswa kang ana wewatesaning.

lamun ana wong minta kawruh kang luhung
nora banjur den turuti
binobot sakuwatipun
upamane desa cilik
tan kuwat kanggonan katong (WPa, P.X.14)

Susuhunan Paku Buwana IX nyritakake kahanane Abdul Kahar minangka guru kang wasis ing babagan nggulawenthah siswa-siswane. Sajroning pethikan iku, Abdul Kahar iku nduweni sipat wicaksana, dheweke ora tansah nggunggung siswane, nanging dideleng dhisik kakuwatane siswane iku. Panjenengane iku jejere guru kang ora mung mentingake kaperluwane dhewe, nanging uga nengenake marang kabutuhane para siswane. Abdul Kahar tansah nggatekake siswa-siswane supaya gampang anggone nampa piwulange.

f. Etika Jawa Sapanunggalane

Pirembungan iki bakal njlentrehake *etika* Jawa saliyané kang wis diandharake ing perangan ndhurur. *Etika* Jawa iki kaandharake sajroning sub-bab kang beda, amarga nduweni wewujudan kang beda. Pirembungan iki

njlentrehake *etika* Jawa kang kudu ditindakake dening saben pawongan ing bebrayan agung iki. Wujudé *etika* Jawa iku dumadi saka *etika* nindakake agama (*spritual*), *etika* solah bawa utawa budi pakerti (solah bawa), sarta *etika* sajroning basa, sastra, lan seni utawa budaya.

1) Etika Nindakake Agama

Manungsa urip ing alam donya iki ora bisa kapisahake karo babagan agama. Poerwadarminta (1937: 18) ngandharake, agama iku tegese kakumpulane tata cara manembah marang Pangeran (Allah), piwulang-piwulang, pangandel sarta tindak kautaman. Kanthi cara *etimologis*, agama dumadi saka tembung Sanskerta, *a* kang tegese ora lan tembung *gama* kang tegese lumaku utawa malih, saengga agama tegese kang ora malih (Said, 1980: 49). Anane agama utawa wong kang ngrasuk tatanane agama iku bakal ndadekake uripe manungsa ora rusak lan bisa rahayu.

agama iku perlune yekti
pikukuhe titimbanganing tyas
mring nistha madya tamane
mung iku rasanipun
dalil kadis kang den semoni
supaya animbanga
saguning pra ratu
wadya kang sawaleng karsa
pinrih sirep saking kuwasaning aji
wewaton kitab Quran (WR. P.XI.3)

Susuhunan Paku Buwana IX sajroning *SWI* ngandharake wigatine saben pawongan iku kudu ngrasuk agama suci utawa Islam. Sajroning pethikan iku nuduhake yen kanthi ngrasuk agama Islam, saben pawongan iku bakal bisa mangerteni wujudé tumindak nistha, madya, lan utama. Agama iku ngemot babagan paugerane urip, yaiku wiwit saka esuk tumekane wengi, sarta wiwit kapentingané pribadi nganti tumekane bebrayan agung. Yen sakabehe manungsa mawas marang sipate agama kang kaya mangkono mau, wis salumrahe manungsa iku kudu nggunakake agama minangka paugeran uripe. Paugeran sajroning agama iku ora mung kanggo ngatur tumindaké manungsa bae, nanging uga kanggo menèhi pepadhang kanggoné reruwet kang sinandhang dening manungsa. Sajroning pethikan iku uga diandharake sumbering paugeran agama Islam yaiku Al-Quran lan Al-Hadits.

2) Etika Solah Bawa utawa Budi Pakerti

Budi pakerti minangka sawijining tetembungan kang digunakake ngarani tumindak utawa solah bawane manungsa. Sajroning bebrayan agung, wong kang nduweni sipat lan tumindak kang becik iku diarani wong kang berbudi pakerti. Tetembungan budi pakerti dumadi saka rong tembung yaiku budi lan pakerti. Poerwadarminta (1939: 158) ngandharake, budi tegese

nalar utawa pikiran lan miturut Poerwadarminta (1939: 1422), pakerti tegese panggawe utawa panggawean. Saliyane iku, uga diandharake dening Santosa (2012: 19), budi pakerti iku minangka solah bawa, watak, utawa *akhlak*.

iba-iba trahing nata
yen lelabuhane becik
utawa berbudi sabar
pasthi wahyune sumandhing
lir sang mulki astha ji
ngantuk anemu praja
nging abot lakunira
cegah wanita jekining
yen kang nurat mentak ampun boten bisa (WPa. P.V.11)

Pethikan mau nuduhake anane piwulang budi pakerti ngenani carane njaga tumindak becik, supaya bisa nampa wahyu. Susuhunan Paku Buwana IX ngandharake, kanggone wong kang nduweni tumindak becik, wahyune bakal tinampa. Saliyane iku, uga diwedharake tuladhane tumindak ala iku kanthi wong kang kagodha dening wanita.

3) *Etika Sajroning Basa, Sastra, lan Seni*

Manungsa minangka titahing Pangeran (Allah) kang sampurna, diwenehi kanugrahan awujud rasa, cipta, lan karsa kang tundhane ndadekake manungsa ora bakal bisa uwal saka babagan kaendahan. Wujud-wujud kaendhan iku saora-orane gegayutan karo telung pirembugan iki, yaiku basa, sastra, lan seni. Poerwadarminta (1939: 32) ngandharake, basa yaiku sarana ginawe medharake gagasan awujud keklumpukane tembung, upamane Jawa, Inggris, lan sapanunggalane. Poerwadarminta (1939: 547) uga ngandharake, sastra yaiku kawruh bab layang utawa tutulisan. Sugono (2008: 1316) ngandharake, seni yaiku kagunan nggawe reriptan kang nduweni *nilai* (kawawas saka aluse, kaendahane, lan sapanunggalane).

keh warnane wong murih utami
wonten sing wiraos
ajar basa mamrih basukine
supayane ingandel sesami
nanging jroning ati
gorohe ngendhukur (WR. P.V.8)

Basa iku nduweni piguna kanggo nggayuh kautaman lan supaya nemoni rahayu (basuki). Andharan iku yen kawawas pancen bener, larasa karo unen-unen *aja waton omong, nanging omonga nganggo wewaton*. Santosa (2012: 119) ngandharake, aja ngomong waton, nanging ngomonga nganggo wewaton, tegese manungsa iku aja mung angger omong, nanging omonga kanthi nganggo paugeran kang cetha.

lawan kudu bisa basa sastra telu
Jawa Arab Landa
kinarya sangune ngabdi
dadi nora kidhung lamun ana karsa (WPa. P.VI.22)

Susuhunan Paku Buwana IX iku minangka sunan kang wicaksana. Perkara iku katitik saka isine pethikan mau. Sajroning pethikan iku bisa diweruhi piwulange ngenani wujud basa. Sakabehe pawongan ing bebrayan Jawa iku diprentah nyinaoni basa lan sastra telu yaiku Jawa, Arab, lan Landa. Saka andharan iku nuduhake yen bebrayan Jawa iku asipat tinarbuka marang basa lan sastra saka mancanegara, mligine kang asipat laras lan njurung marang pangrembakane basa lan sastra Jawa.

lamun sira dhemen anabuh gamelan
ywa pijer ngelak-ngelik
semuning pradangga
sayekti kawruhana
jer iku yasaning wali
amesthi ana
semune kang piningit (WPa. P.IX.3)

barang katon karungu sayekti kena
pinet upamaneki
lamun dhemen sira
ngingu mireng panepang
nyamleng lan panemu mami
pasemonira
kawula lawan gusti (WPa. P.IX.4)

Susuhunan Paku Buwana IX menehi pepeling tumrap bebrayan agung sajroning pethikan mau. Pepeling iku kajupuk saka wujud gamelan minangka piranti tetabuhan ing laladan Jawa. Wujud pepeling iku ana loro, (1) saben pawongan iku aja mung nyawang laire bae, nanging kudu tumekane batine lan (2) gamelan iku minangka pasemone kawula lan Gusti.

4. *Refleksi Etika Jawa sajroning Konteks Serat Wira Iswara*

Wiwit jaman kawuri tumekane saiki, *etika* Jawa isih ditindakake dening bebrayan Jawa, senajan wis ngalami owah gingsir. Bebrayan Jawa becike tansah mawas dhiri supaya uripe tansah rahayu lan adoh saka piawon. Salah sawijine cara kanggo nggayuh kahanan kasebut, yaiku kanthi nindakake *refleksi etika* Jawa sajroning *konteks SWI*. Endraswara (2010: 34) ngandharake, *etika* Jawa uga mujudake *refleksi* saka *self control*, amarga sakabehe iku mau digawe lan ditemtokake kanggo saben pawongan utawa kumpulan iku dhewe.

a. Inti Sarine Etika Jawa

Sajroning SWI tinemu saperangan *etika* Jawa kang bisa diteliti minangka wujud nyata saka inti sarine *etika* Jawa kasebut. Tabel iki minangka gegambarane kang ringkes tumrape *etika* Jawa sajroning SWI kang *direfleksi* tumrap bebrayan agung.

Tabel 5: Refleksi Etika Jawa sajroning Serat Wira Iswara

No	Wujude	Pambijine Narasumber			
		Nara-sumber I		Nara-sumber II	
		Iya	Ora	Iya	Ora
	Etika tumrape Wong Ngaluhur				
1	Njaga kaluhurane praja lan panguwasane.	√		√	
2	Memayu karahayon.	√		√	
3	Asih marang andhahane.	√		√	
4	Memitran karo bangsa liya.	√		√	√
	Etika tumrape Wong Cilik				
5	Sregep seba marang Ratu.		√	√	
6	Merak ati lan sumarah marang karsane Gusti.	√		√	
7	Temen lan taberi.	√		√	
	Etika tumrape putra putri lan rabi				
8	Wulang wanita babagan takdir.		√	√	
9	Laku patang perkara nalika nandhang pacoban.		√	√	
10	Panca wisaya.	√		√	
11	Teges lan watake putri.		√	√	
12	Watake wanita manut <i>filosofi</i> driji lima. • Ayem pol manut karsane laki. • Ora nikelake panuduhe laki. • Karsane laki ditindakake kanthi unggul. • Polatane manis. • Aja seneng othak-athik.	√ √ √ √	√ √ √ √	√ √ √ √	
13	Syarate putri kang bakal sesomahan. • Manteb marang lakine. • Ngucap kang temen. • Bisa nrima. • Sabar. • Bekti marang lakine.	√ √ √ √ √	√	√ √ √ √ √	
14	Wewalere pegatan.	√		√	
15	Bisa njaga wewadi.	√		√	
16	Manut marang lakine.		√	√	
17	Bisa njaga bandha donya.	√		√	
18	Pinter leladi.	√		√	
19	Sembah lair lan batin.	√		√	
20	Lila diwayuh.		√		√

	<i>Etika</i> tumrape para mudha				
21	Cedhak lan mbangun turut marang wong tuwa.	√		√	
22	Mituhu dhawuhing guru.	√		√	
23	Nggedhekake tapa brata.		√	√	
24	Aja kagodha dening wanita.	√		√	
25	Nuntun wong tuwa marang kabecikan.	√		√	
26	Piwulang urip ing praja. • Kuwat lan trampil. • Landhep pangangen-angene. • Manis wicarane. • Prigel basa.	√ √ √	√	√ √ √	√
	<i>Etika</i> tumrape pandhita				
27	Ora melik pawewehing liyan.	√		√	
28	Titis lan mumpuni kitab.	√		√	
29	Bisa ngukur kakuwatane siswa.	√		√	
	<i>Etika</i> Jawa Sapanunggalane				
30	<i>Etika</i> nindakake agama.	√		√	
31	<i>Etika</i> solah Bawa utawa budi pakerti. • Sabar supaya wahyune sumandhing. • Sepi ing pamrih rame ing gawe. • Nyingkiri ma-lima. • Aja tumindak adigang adiguna.	√ √ √ √		√ √ √ √	
32	<i>Etika</i> sajroning basa, sastra, lan seni. • Nyinaoni basa supaya uripe rahayu. • Nyinaoni sastra Jawa lan manca. • Ngegulang seni.	√ √		√ √	√ √

b. Aktualisasi Etika Jawa

Etika Jawa iku kudu kawawas lan kasurasa kanthi jangkep supaya bisa rumasuk sajroning ati, saengga bener yen nduweni kalungguhan minangka pandam-pandoming ngaurip tumrape saben pawongan. Salah sijine cara kanggo meruhi *refleksi etika* Jawa sajroning *konteks SWI*, yaiku kanthi niteni *aktualisasi etika* kasebut ing bebrayan Jawa. Panindake *etika* Jawa saben dina iku kang diarani *aktualisasi*. Endraswara (2010: 24) ngandharake, *aktualisasi* yaiku sawijining pangupaya nyurasa sajroning laku mbabar jati dhiri sajroning bebrayan agung. *Etika* Jawa sajroning *teks SWI* kang wis karembug ing andharan sadurunge bakal karembug *aktualisasine* ing andharan iki, nanging mung saperangan bae kanthi tetimbangan supaya luwih jlentreh anggong ngandharake.

1) **Etika Jawa tumrape Wong Ngaluhur**

Pirembungan iki bakal njlntrehake wujud *etika* Jawa tumrape wong ngaluhur sajroning *SWI* kang isih diugemi ing bebrayan agung saiki. *Aktualisasi etika* Jawa tumrape wong ngaluhur sajroning pirembungan iki kaya mangkene.

a) **Asih marang Andhahane**

Etika Jawa kang wajib ditindakake dening wong ngaluhur, yaiku asih marang andhahane. *Etika* kasebut dirembug sajroning *SWI* ing perangan *WPa*. P.II.14. *Etika* Jawa kasebut isih laras tumekane jaman saiki. Suharmono Kasiyun uga nyarujuki marang pirembungan iki.

“Migatekaken prajurit, taksih laras. Inggih punika tumrapipun tiyang-tiyang ingkang ndhuwur, nanging kagem kawula alit inggih mboten perlu (Suharmono Kasiyun, 22 Mei 2013).”

Suharmono Kasiyun njlntrehake yen migatekake prajurit iku minangka *etika* kanggo para pangarsa, dudu *etika* tumrape wong cilik. *Etika* Jawa iki yen kawawas pancen isih laras yen ditindakake ing jaman kaya mangkene iki. Para panguwasa kang nindakake *etika* Jawa kasebut, tundhane bakal disuyudi dening andhahane. Tuladha nyatane sajroning bebrayan agung saiki kaya mangkene.

Saploke DKI Jakarta dipimpin Gubernur Jokowi – Wagub Ahok, pejabat Pemprov. ora bisa leha-leha maneh. Telung sasi njabat wis ketok, akeh pejabat sing ora bisa ngimbangi kinerjane gubernur dalah wakile. Kanggo nggolek pejabat sing siap ngladeni rakyat, jabatan camat lan lurah bakal dilelang. Tegese sing duwe prestasi antuk promosi, ning sing nguler kambang kapeksa ditendhang (Gunarso T.S., 2013: 6).

Pethikan pawarta saka kalawarti kasebut nuduhake yen jaman saiki isih ana panguwasa kang nengenake kapentingan kawulane. Paraga kang didadekake pirembungan, yaiku Gubernur DKI Jakarta kang asmane Ir. Joko Widodo. Panjenengane wis menangake pemilu kang ditindakake kanthi rong puteran ing pungkasan taun 2012 kepungkur. Bebrayan agung ing DKI Jakarta banget anggane nggegadhang marang Gubernur Joko Widodo, saperlu ngangkat drajade para bebrayan kang uripe sarwa kecingkrangan lan ngrampungni perkara banjir, apadene macet ing dalan-dalan. Pranyata ing wiwitane taun 2013 iki, Gubernur Joko Widodo miwiti ngemong kawulane kanthi cara milih camat lan lurah kang bener-bener bisa ngladeni lan ngayomi bebrayan agung ing DKI Jakarta. Carane milih

camat lan lurah kasebut ditindakake kanthi cara lelang jabatan.

b) **Memitran karo Bangsa Liya**

Etika Jawa tumrape wong ngaluhur, yaiku memitran karo bangsa liya iku karembug sajroning *SWI* ing perangan *WPa*. P.V.14. Memitran karo bangsa liya iku isih lumaku tumekane saiki. Tjintariani nduweni panemu ngenani pirembungan kasebut. Wujud panemu iku kaya mangkene.

“Memitran kaliyan bangsa sanes, saged inggih saged mboten. Inggihipun, amargi saged nambah wawasan. Tiyang Jawi punika luwes. Sedaya punika saged dipunrangkul. Semua dapat diterima, baik bagus atau jelek. *Musik apapun, seni apapun, masuk disitu* (mliginipun). Mbotenipun, *ada batasan* (Tjintariani, 23 Mei 2013).”

Panemu mau ngemot rong pamawas kang beda. Tjintariani menahi rong pamawas tumrap pirembungan iki, yaiku memitran karo bangsa liya iku bisa ditindakake sauger bisa nambahi kabecikane bebrayan Jawi lan ora oleh dirindakake yen nuwuhake piawon.

Ora gampang kanggo narik kawigatene paraga bisnis saka Negara Swiss. Negara kang wis oleh sesebutan paling kompetitif ing donya saka World Economic Forum 2012 iku mesthi ngecakake standar kang dhuwur sajroning laku bisnise, mligine kanggo milih papan anggane menhake modale. Nanging, perkara kang angel iku katon gampang ditindakake dening Jawa Timur (<http://www.kaltimpost.co.id>, Senen, 3 Juni, 00.55 WIB.).

Pethikan pawarta saka internet kasebut nuduhake anane sesambungan utawa memitran antarane pamrentah Provinsi Jawa Timur karo bangsa manca, yaiku para paraga bisnis saka Negara Swiss. Sesambungan rakete pamrentah Provinsi Jawa Timur karo paraga bisnis saka negara Swiss iku, nuwuhake kabecikan tumrap kahanane ekonomi ing Provinsi Jawa Timur. Pamrentah Provinsi Jawa Timur wis nuduhake sipate bebrayan Jawa kang grapyak lan sumanak nalikane sesrawungan karo bebrayan liya. Pamrentah Provinsi Jawa Timur kang nindakake *etika* sesrawungan kaya mangkono iku banjur bisa ndayani marang sakabehe perkara bisa dadi gampang anggane nindakake, senajan kawawas angel tumrape bebrayan liya.

2) **Etika Jawa tumrape Wong Cilik**

Salah sijine *etika* tumrape wong cilik, yaiku sregep seba marang pangarsa. *Etika* Jawa kasebut dirembug sajroning *SWI* ing perangan *WPa*. P.VII.2. Ing jaman kawuri, wis lumrah yen wong cilik iku seba

marang pangarsa ing kraton. Wujud nyata saka tumindak kaya mangkono iku kanthi anane upacara gendera.

“Sregep seba dhumateng raja (pangarsa negari), inggih. Sregep punika macem-macem, *disiplin*. Sapunika taksih laras? Taksih, menawi mboten mekaten, mboten wonten *komunikasi*. Contonipun menawi wonten upacara. Saben seminggu sepindhah, kedah upacara (Tjintariani, 23 Mei 2013).”

Miturut Tjintariani, seba marang pangarsa iku isih laras ing jaman saiki. Panjenengane medharake carane seba marang raja utawa pangarsa, yaiku kanthi upacara gendera. Tumrape Tjintariani, tumindak sregep seba iku uga nduweni karep kang luwih saka siji, ing antarane minangka wujud *disiplin*. Sugono (2008: 358) ngandharake, *disiplin* iku tegese nuduhake rasa panrimane marang paugeran kang ana. Kawawas saka tembung *disiplin* kasebut, seba marang pangarsa iku bisa ditegesi minangka wujud rasa panrima marang panguwasane pangarsa kang wis menahi pangayoman marang dhiri pribadine.

Pamrentah Kecamatan Malalak, Kabupaten Agam, mengeti dina Ambal Warsane kang kaping 6 kanthi nindakake upacara gendera ing plataran kantor camat kasebut, Senen (27/5). Upacara dirawuhi Muspika Kecamatan Malalak, majelis guru, lembaga kecamatan, wali negara, lembaga negara sa-Kecamatan Malalak. Kang nindakake jejibahan minangka Inspektur Upacara Camat Malalak, Hendra Putra, S.STP. lan Komandan Upacara, Serda Zainir Afri (<http://agamkab.go.id>, Senen 3 Juni 2013, 00.40 WIB.).

Sajroning pethikan pawarta ing ndhuwur mau, dijlentrehake kahanane upacara gendera kang ditindakake dening pemerintah Kecamatan kanggo mengeti dina Ambal Warsane kang kaping enem. Sajroning upacara gendera iku, dirawuhi dening Muspika Kecamatan Malalak, majelis guru, lembaga kecamatan, wali negara, apadene lembaga negara sa-Kecamatan Malalak. Upacara gendera ing Kecamatan Malalak iku minangka tuladha tumrape kawula kang seba utawa sowan marang pangarsane ing jaman saiki, sebab katon yen adicara iku bisa ngumpulake golonganang panguwasa lan andhahane.

3) *Etika Jawa tumrape Putra Putri lan Rabi*

Etika Jawa kang ngrembug babagan wanita iku akeh banget gunggunge. *Etika Jawa* kasebut ngrembug *etikane* wanita kang lagi ngancik diwasa tumekane wanita kang wis sesomahan. Saperangan saka *etika Jawa* kasebut, karembug ing andharan iki.

a) **Wulang Wanita Babagan Takdir**

Salah sijine *etika Jawa* tumrape wanita, yaiku wulang babagan takdir. *Etika Jawa* iku diandharake sajroning *SWI* ing perangan *WPI*. P.I.13 lan *WPI*. P.I.14. Sawijining wanita iku bisa tumindak empan papan nalika nindakake *etikane* ing babagan nampa takdir Pangeran. Tjintariani (23 Mei 2013) ngandharake, “Wulang wanita babagan takdir, menawi manggihi takdiripun kedah sabar, sukur, lan lila. Inggih, senaosan wanita *karir*.” Panjenengane wis menahi panemu kang dilarasake karo kahanane bebrayan saiki.

Nanging dikaya ngapa abote sanggan minangka wanita *karir*, kudu tansah nengenake tugas pokok, minangka ibu ramah tangga. Tetepa ngugemi minangka wanita sejati, kang kaiket dening kodrat, dikaya ngapa sibuke urusan penggaweyan kang diayahi ana sajabane omah, kudu bisa mbagi wektu kanthi cermat lan tanggung jawab. Aja nganti urusan kakung, putra, lan kulawarga liyane, malah mung dianggep entheng, didadekakne nomer pira kono (Nyi Somardi-Sastraetama, 2013: 45).

Pethikan *artikel* saka kalawarti kasebut bisa kawawas kalungguhane wanita nalika nampa kodrate saka Pangeran. Manut andharane Nyi Somardi-Sastraetama, kalungguhane wanita kang utama, yaiku ngurusi kakunge, putrane, lan kulawargane. Saliyane kuwajiban utama kasebut, wanita uga bisa dadi wanita *karir*. Antarane kuwajiban kang utama lan minangka wanita *karir* iku kudu bisa lumaku kanthi setimbang. Panjenengane Nyi Somardi-Sastraetama uga menahi pepeling supaya ngugemi minangka wanita sejati kang wis kaiket dening kodrat, senajan penggaweyane akeh banget.

b) **Teges lan Watake Putri**

Etika Jawa ing pirembugan iki sadurunge wis kaandharake sajroning *SWI* ing perangan *SDD*. P.I.1 tumekane *SDD*. P.I.3. *Etika Jawa* kasebut ana sesambungane karo teges lan watake putri. Tjintariani minangka narasumber kapindho ing panliten iki, menahi panemu kaya mangkene.

“Tegesipun putri inggih punika putih lan tiga, sarta watakipun putri inggih punika edi (endah), bekti-nastiti dhumateng guru lakinipun, lan wedi lair-batin wekdal nindakaken dhawuhipun laki. Jarwadhosok putri punika, pu punika putih, trinipun tegese telu mboten tiga. Tiga punika tigan, dados wanita punika *harus bisa mempunyai anak*. Telu iku kudu maelu, kudu melu (Tjintariani, 23 Mei 2013).”

Andharan mau nuduhake panemu kang ora mandheg ing tembung sarujuk apa ora bae, nanging

Tjintariani muwahi kanthi menahi teges kang beda antarane tembung telu lan tiga. Sajrone kasunyatan, tembung putri kang ngemu surasa tri. Miturut panjenengane, tembung tri yen ditegesi telu iku ngemu karep wanita kudu maelu lan melu apa prentahe lakine, dene tembung tri yen ditegesi tiga, ngemu karep tigan, yaiku wanita iku kudu nduweni anak.

“Anu Pak, aku maeng bali ka pasar ketemu Tutik.” Cluluke Darminah sing nyedhak karo ngladekake wedang kopi nggereng angger ireng ing ngarepe Suyatman. Banjur bacute, “Dheweke mentas saka Puskesmas, priksa. Anu... dheweke jebul ngandheg! Wis telung wulan iki Pak,” muni ngono karo ketara bungah (Tiwiek S.A., 2009: 14).

Sajroning pasinaon sastra, tinemu sawijining pamarekan kang jenenge *mimesis*. Najid (2009: 47) ngandharake, pamarekan *mimesis*, yaiku mawas *prosa fiksi* minangka asil reriptane manungsa kang tinulis adhedhasar bahan-bahan kang diangkat lan pengalaman uripe pangripta utawa asil panyurasane panulis marang panguripane bebrayan. Andharan ing ndhuwur iku kapethik saka *novel Carang-Carang Garing* anggitané Tiwiek S.A. Reriptan sastra kasebut diterbitake ing taun 2009 kanthi *latar* papan ing Kutha Tulungagung. Nglarasake karo pamarekan *mimesis*, mula kahanane *novel* kang kapethik ing ndhuwur mau bisa kajupuk dadi tuladha ing pirembugan iki. Sajroning pethikan iku, Darminah minangka jejere rabi, nduweni sipat bekti marang lakine. Dheweke ngladekake wedang kopi marang lakine kang lagi mulih kerja. Ngelingi taun ngripta lan *latar* papane novel *Carang-Carang Garing* kasebut, mula bisa kawawas yen wanita ing bebrayan Jawa saiki isih ngugemi *etika* Jawa.

4) *Etika* Jawa tumrape Para Mudha

Salah sijining *etika* Jawa tumrape para mudha kang bisa *diaktualisasi* sajroning bebrayan saiki, yaiku cedhak lan mbangun turut marang wong tuwa. *Etika* Jawa kasebut, karembug sajroning *SWI* ing perangan *WR. P.VI.2* lan *WR. P.VI.3*. Suharmono Kasiyun (22 Mei 2013) ngandharake, “Rumaket lan mbangun turut dhumateng tiyang sepuh, taksih laras.”

Kawawas kanthi satiti, pancen kuwajibane wong mudha kang utama iku kudu ngabekti marang wong tuwane sakloron. *Etika* Jawa kang ngrembug kuwajibane wong mudha kang kudu rumaket lan mbangun turut marang wong tuwane iku ora mung asipat laras karo *etika* Jawa bae, nanging wis dadi dhawuhe Pangeran sajrone agama. Lelandhesaning saka *etika* Jawa kasebut, yaiku wong tuwa sakloron wis dadi lelantaranane para putra kang lair ing donya iki lan wis menahi panggulawenthah supaya para putra bisa dadi wong becik ing mburine.

Urip *religius* kang dicakake dening kulawargene Fatin, pranyata bisa mujudake Fatin dadi sawijining anak kang bekti marang wong tuwane. Kanthi koceh bebungah saka anggane

dadi juwara X Faktor Indonesia, banjur ora ndadekake Fatin lali lan seneng-seneng. Malah dhuwit kasebut, ora digunakake kanggo senenge dhewe kaya lumrahe bocah-bocah sapantarane, nanging diwenehake marang wong tuwane sakloron kanggo ragad munggah kaji (<http://www.dakwatuna.com>, Senen, 3 Juni 2013, 01.12 WIB.).

Gegambaran sajroning bebrayan agung saiki, tumrape *etika* Jawa iki katuduhake kanthi tuladha kahanan uripe Fatin Sidqia Lubis. Durung suwe iki, sajroning *TV swasta* digiyarake sawijining kontes nyanyi lan kang dadi juwarane yaiku Fatin. Dheweke saiki wis dadi sawijining *aktris* kang kawentar ing jagading seni Negara Indonesia, nanging dheweke isih asipat tuhu bekti marang wong tuwane. Dhuwit bebungah saka diasilake menang kontes nyanyi iku ora kanggo senenge dhewe, nanging digunakake kanggo mbudhalake wong tuwane munggah kaji.

5) *Etika* Jawa tumrape Pandhita

Pandhita utawa sinebut guru, yaiku paraga kang dadi tepa patuladhane para siswane. Salah sijining *etika* Jawa tumrape pandhita utawa guru, yaiku ora melik pawewehing liyan. *Etika* Jawa iku karembug sajroning *SWI* ing perangan *WPa. P.X.12*. Suharmono Kasiyun minangka sawijining dosen Jurusan Bahasa dan Sastra Indonesia ing Universitas Negeri Surabaya, menahi panemune kang gegayutan karo pirembugan iki.

“Mboten melik pawewehipun liyan, taksih laras. Wujud nyatanipun inggih punika nrima ing pandum, kedah ngrumaosi sedaya rejeknipun. Dados salebetipun tumindak punika mboten nggadahi raos melik. Tuladha nyatanipun kagem guru, saged dipunwastani ikhlas. Upaminipun ngeten, muridipun dipunkengken les ing njawi, mbayar. Punika kirang prayogi. Guru menawi unggah-unggahan melik, muridipun maringi hadhiyah. Punika melik pawewehing liyan (Suharmono Kasiyun, 22 Mei 2013).”

Suharmono Kasiyun nyarujuki yen sawijining guru iku nduweni sipat ora melik marang pawewehing liyan. Miturut panjenengane, sawijining guru iku kudu nrima ing pandum utawa diarani ikhlas. Sajroning panemune mau, Suharmono Kasiyun uga tuladha nyatane, kayata guru ora becik yen mrentahake siswane saperlu les ing njaba lan ora kena nduweni pepenginan nampa hadhiyah saka siswane nalika unggah-unggahan klas. Tumindak kaya mangkono iku wis wiwit ilang utawa wis ora ditindakake dening para guru ing jaman saiki.

Arepa cabang-cabange wis sumebar sa-Indonesia, nanging sanggar iki tetep nduweni kawicaksanan gawe beya kursus samurah-murahe. Yaiku Rp.10.000saben wulane. “Beya kursus Rp.10.000 saben wulan iku wae lagi wae diundhakake. Sadurunge kanggo melu latihan tari ing sanggar iki mung ditarik Rp.6.000,” critane Muljono (Hamid Nuri, 2013: 21).

Pethikan pawarta saka kalawarti mau nuduhake kahanane sekolah seni tari ing Sanggar Tari Kembang Sore Indonesia kang mapan ing kutha Yogyakarta. Sanggar tari kasebut ora kepengin ngabot-boti sanggane wong tuwane siswa kanthi bayaran kang larang. Wektu iki ragade siswa kang melu sekolah tari ing sanggar tari kasebut gunggung Rp.10.000 saben sasine. Muljono, yaiku paraga kang ngedekake sanggar tari kasebut ngendika yen ragad semono iku lagi bae diundhakake sawetara wektu iki. Sadurunge iku, Sanggar Tari Kembang Sore mung njaluk ragad Rp.6.000 saben sasine. Wong tuwane siswa padha ora nyarujuki, amarga kawawas kemurahan.

6) **Etika Jawa Sapanunggalane**

Etika Jawa kang kawawas sajroning pirembungan iki ora cukup yen mung kaperang manut pamerang sadurunge, mula isih ana kang dirembung ing perangan iki. Wujude *aktualisasi* saka *etika-etika* Jawa sajroning *teks SWI* ing pirembungan iki kaya mangkene.

a) **Etika Solah Bawa utawa Budi Pakerti**

Etika Jawa kang kaandharake iki karembug sajroning *SWI* ing perangan *WPa. P.V.11* kang menehi piwulang supaya anggotaning bebrayan iku kudu nduweni sipat sabar. Bebrayan Jawa wis kawentar minangka sawijining bebrayan kang tansah nduweni suba-sita, mula ora nggumunake yen para anggotane bebrayan nduweni sipat sabar. Kahanan kaya mangkono iku ora bisa teka kanthi sakarepe dhewe, nanging bebrayan Jawa uga kudu ngulinakake kanthi tumindak-tumindak kang becik.

“Bebrayan Jawi nggadhahi *filosofi* ingkang sanget *berakar*. *Filosofinya* sangat kuat. Contonipun, “mboten pareng njupuk tangan kiwa!” Kok ditiru? *Tidak pernah akan ditanya. Seumur hidup ya itu. Tangan kiri dilemahkan. Otak kanan kita kuat, sehingga pangrasa kita kuat.* Kedhe ora pareng, saru. *Padahal*, sedaya punika paringanipun Gusti (Tjintariani, 23 mei 2013).”

Panemune Tjintariani mau nuduhake yen bebrayan Jawa iku nduweni pakulinan kang becik, yaiku sakabehe tumindak kang sesambungan karo kabecikan lan wong liya, kudu ditindakake nganggo tangan tengen. Miturut panjenengane, bebrayan Jawa kang nduweni

pakulinan nindakake samubarang pakulinan kang sesambungan karo kabecikan lan wong liya nganggo tangan tengen, amarga kanggo nyuda dayane tangan kiwa lan nguwatake pikirane sing sisih tengen, saengga rasa-pangrasane bisa kuwat utawa becik.

Etika mangan ing Jawa iku sejatine ana rong jinis, yaiku *etika* mangan *tradisional* lan *etika* mangan *modern*. Wong Jawa *tradisional*, lumrahe mangan ing amben, nggelar klasa, lungguh sila, lan nggunakake tangan. Cara lungguhe wong-wong kang mangan iku ditata kanthi becik. Beda karo tatacara mangan kang jaman saiki utawa *modern*, temtu bae arang kang nggunakake tangan maneh, kejaba kanthi sendhok (Endraswara, 2010: 134).

Manut andharane Endraswara iku mau bisa dingerteni yen carane mangan wong Jawa iku kaperang dadi loro, yaiku cara *tradisional* lan *modern*. Sakabehe cara kasebut wis dijlentrehake kanthi jangkep dening panjenengane. Cara mangan kang ana gegayutan karo *filosofine* wong Jawa, yaiku cara *tradisional* kang nganggo tangan nalikane ngemplok sega. Tangan kang digunakake kanggo mangan lumarahe tangan tengen, dudu tangan kiwa. Perkara iku minangka tuladha kang nyata tumrap *filosofine* wong Jawa kang tansah ngendhakake panganggone tangan kiwa lan nguwatake utek sisih tengen, saengga rasa-pangrasane bisa ngrembaka kanthi becik.

b) **Etika sajroning Basa, Sastra, lan Seni**

Bebrayan Jawa iku kawentar ing babagan senine. Pirembungan iki minangka tuladha nyata saka pirembungan babagan seni kang diandharake sajroning *SWI* ing perangan *WPa. P.IX.4*, yaiku gamelan. Akeh jinising seni kang digegulang lan ngrembaka ing tanah Jawa. Ora mung seni kang padha karo seni ing bebrayan manca bae, nanging uga ana seni kang mligi ana ing tanah Jawa bae, yaiku wayang kulit kang nggunakake gamelan minangka piranti pangiringe.

“Nggegulang seni. Seni punika kalih, seni lisan lan tulis. Seni uga bisa diperang kados mekaten, 1) seni sastra, 2) seni rupa (gambar utawi *bentuk*) ingkang wonten sastra Jawi, ndamel wayang punika sinebut sungging, 3) seni tari punika seni gerak, 4) seni *musik* punika wonten *tradisional*, seni *musik* inggih klebet seni swara *termasuk nyanyi*. Wonten malih 5) seni drama. Wonten tambahan malih ing bab pusaka. Pusaka inggih klebet *refleksi etika* Jawa. Sapunika ingkang taksih wonten, kadosta keris (Tjintariani, 23 Mei 2013).”

Saka andharan mau, ana kang narik kawigaten yaiku seni wayang kulit. Seni kasebut wis kawentar tumekane manca negara lan wis antuk pikukuhan saka

UNESCO ing taun 2004. Pethikan iki menehi gegambaran kang nyata saka pirembugan kasebut, yaiku babagan kesenian wayang kulit.

Malaysia tau ngakoni yen wayang kulit iku minangka budayane. Senajan wis cetha yen wayang kulit iku minangka budaya khas Jawa. Pagelaran wayang kulit wis dakoni dening UNESCO ing tanggal 27 November 2003, minangka karya kabudayan kang nengsemake ing babagan crita narasi (<http://www.belantaraindonesia.org>, Senin, 3 Juni 2013, 00.49 WIB.).

Wayang kulit bisa didadekake tepa patuladhan dening bebrayan agung saiki. Sababe wayang kulit bisa didadekake tepa patuladhan, amarga uga ngemot piwulang luhur kang sesambungan karo *etika* Jawa. Amir (1997: 19) ngandharake, wayang ora mung dadi salah sawijining sumber kanggo nggoleki *nilai-nilai* kang dibutuhake kanggo lumakune urip sawijine bangsa, nanging wayang uga dadi salah sawijine wawasan utawa sarana nggulawenthah watak kang becik.

c. Wujud Nyebal saka *Etika* Jawa

Bebrayan Jawa anggone nindakake *etika* Jawa iku bisa kawawas dadi rong perangan, yaiku ana kang mbangun turut karo *etika* Jawa lan ana kang nyebal karo *etika* Jawa. Perangan kang mbangun turut saka *etika* Jawa wis karembug sajroning andharan sadurunge, yaiku *aktualisasi etika* Jawa. Sajroning pirembugan iki bakal karembug wewujudane tumindak kang nyebal saka *etika* Jawa. Endraswara ngarani wong kang nduweni tumindak nyebal saka *etika* Jawa kanthi tetembungan *pembangbang* Jawa (Endraswara, 2010: 20).

1) Wong Ngaluhur kang Nyebal saka *Etika* Jawa

Etika Jawa tumrape wong ngaluhur kang wis ana wiwit jaman kawuri, yaiku njaga kaluhurane praja lan panguwasane. *Etika* Jawa kasebut dirembug sajroning SWI ing perangan WR. P.V.1 tumeka WR. P.V.3. Tjintariani menehi pamawas tumrap *etika* Jawa kasebut.

“Njagi kaluhuranipun praja lan paprentahan punika saged. Marang panguwasa iku aja sampek nglamak (*istilaha* wong Surabaya). Yen wong Jawa mbiyen, aja sampek kere munggah mbale (Tjintariani, 23 Mei 2013).”

Etika Jawa kasebut, miturut Tjintariani isih laras yen ditindakake dening bebrayan agung saiki. Panjenengane uga njlentrehake, yen sawijining panguwasa iku ora kena tumindak serakah utawa kepengin menange dhewe. Tumindak kaya mangkono iku wis nyebal saka *etika* Jawa kang kudune ditindakake.

Tuladhane tumindak kang nyebal saka *etika* Jawa kasebut, bisa kadeleng ing pethikan iki.

Ngendikane para pinisepuh, wong urip kuwi taline isin. Ning jaman saiki dhestun diwalik, sing isin ora isi. Merga butuh isi, mulat korupsi hangrasa wani. Saiki pejabat lan petinggi partai ora isin rikala distempel KPK, kesangkut kasus korupsi. Sajake wis ora dianggep ninstha. Tersangka malah disemangati pejabat, dalasan rikala mobil arep disita KPK partaine ngegeki (Gunarso T.S., 2013: 4).

Pethikan pawarta saka kalawarti kasebut ngrembug babagan tumindak korupsi kang ditindakake dening para panguwasa negara lan pandhegane partai politik ing Negara Indonesia. Nalika jaman kawuri, anan unen-unen *wong urip taline isin*, nanging ing jaman saiki wis ora digunakake dening bebrayan Jawa. Sajroning bebrayan Jawa saiki luwih nengake marang unen-unen *sing isin ora isi*. Tumindake para panguwasa negara lan pandhega partai politik ing negara Indonesia kasebut nuduhake yen wis nyebal saka *etika* Jawa, yaiku ora njaga kaluhurane negara lan panguwasane.

2) Wong Cilik kang Nyebal saka *Etika* Jawa

Salah sijine *etika* Jawa tumrape wong cilik, yaiku sregep seba marang pangarsa kaya kang diandharake sajroning SWI ing perangan WPa. P.VII.2. *Etika* Jawa kasebut kawawas wis ora laras. Pirembugan iku laras karo panemune Suharmono Kasiyun.

“Sregep seba dhumateng raja (pangarsa negari), mboten laras amargi dereng kantenan menawi pangarsa negari punika kersa nampi pisowanipun kawula (Suharmono Kasiyun, 22 Mei 2013).”

Senajan ing andharan sadurunge *etika* Jawa iki diarani isih laras, nanging Suharmono Kasiyun menehi panemu yen *etika* Jawa kasebut wis ora laras ditindakake. Akeh pawarta saka *media elektronik* lan *media cetak* kang nuduhake, kepriye tumindake panguwasa kang nalika iku disowani dening kawulane. Akeh panguwasa kang ora kersa disowani dening para kawulane. Pethikan ing ngisor iki bakal nuduhake kahanan satemene saka pirembugan iki.

Mangka adat kalumrahane, pejabat iku sok wibawa, ketemu dheweke kudu ndhaftar dhisik. Jan-jane pejabate ana, nanging ing njaba ana tulisan: tidak ditempat (Gunarso T.S., 2013: 7).

Kahanane pangarsa saiki kang ora kersa disowani dening andhahane utawa kawulane iku minangka sesawangan kang nyata tumrap bebrayan

agung saiki. Para pangarsa kasebut tansah ngabot-aboti kawulane kang bakal sowan, yaiku kudu *daftar* luwih dhisik. Yen ora kaya mangkono, para pangarsa iku lumrahe rewa-rewa yen ora bisa ditemoni kanthi pawadan lagi ana kawigaten ing njaba rangkah. Pangarsa kaya mangkono iku ora becik dadi pangayomane kawula, amarga dheweke ora bisa momong marang kawulane.

3) Putra Putri lan Rabi kang Nyebal saka Etika Jawa

Wanita iku dibebasakake minangka barang rumpil kang gamang pecah, saengga akeh *etika* Jawa kang ngrembug babagan iki. Anane *etika* Jawa kasebut, sejatine uga kanggo njaga kautamane wanita kasebut. Senajan kaya mangkono, sajroning kasunyatane isih akeh tumindake wanita kang nyebal saka *etika* Jawa.

a) Wulang Wanita Babagan Takdir

Wanita iku lair ing donya wis dadi takdire Pangeran. Wanita kudu bisa nrima kanthi lila lan tansah nindakake darmane kanthi becik. Perangane *SWI* kang ngrembug *etika* Jawa iki, yaiku *WPI*. P.I.13 lan *WPI*. P.I.14. Kahanan nyata ing jaman saiki, kaya-kaya akeh wanita kang ora nrimakake takdire minangka wanita.

“Wulang wanita babagan takdir, inggih punika menawi manggih takdiripun kedah: sabar, sukur, lan lila, sampun mboten laras (Suharmono Kasiyun, 22 Mei 2013).”

Wanita ing jaman saiki kadhang kala lali karo takdire. Wanita wis wani nerak paugeran, mung jalaran kepengin nggayuh gegayuhane minangka wanita karir. Sejatine wanita iku oleh nindakake sakabehe penggaweyan kang laras karo ketrampilane, nanging aja nganti ninggal darmane wanita kang utama, yaiku minangka ibu kanggo anake lan minangka rabi kanggo lakine.

Kira-kira 45 *pekerja seks komersial (PSK)* saka saperangan papan *lokalisasi* diulihake dening pamrentah kutha (Pemkot Surabaya, Jawa Timur). Adicara ngulihake *PSK* iku dipandhegani langsung dening Wali Kota Surabaya Tri Rismaharini ing kantor Kelurahan Putat Jawa, Sawahan. Sajroning pidhatone Risma nduweni pangarep-arep, mantan *pekerja seks* iku ora bali menyang *profesi* iku lan miwiti panguripan kang anyar (<http://id.berita.yahoo.com>, Senen, 3 Juni 2013, 00.52 WIB.).

Tumindake para wanita kang diwedharake ing pethikan pawarta kasebut ora pantes tinulad dening bebrayan agung saiki. Para wanita iku ora ngelingi kodrate minangka wanita kang wis ginarisake dening

Pangeran. Wanita iku nduweni kuwajiban dadi ibu lan rabi ing kulawargane, nanging para wanita ing pawarta iku wis wani tumindak ora becik, yaiku adol jiwa ragane marang priya kang dudu guru lakine. Saliyane iku, lekase Wali Kota Surabaya, Ibu Tri Rismaharini kang ngulihake wanita pelanyahan saka Kutha Surabaya iku pantes tinulad.

b) Syarate Putri kang Bakal Sesomahan

Etika Jawa ngenani syarate putri kang bakal sesomahan iku karembug sajroning *SWI* ing perangan *SDr*. P.I.1 tumakane *SDr*. P.I.9. Jejere wanita kang wis ngancik diwasa iku bakal winengku dening priya. Wanita utama bakal nemu jodho, yaiku priya kang utama uga. Senajan akeh kang nyebutake kaya mangkono, carane wanita kang bakal nindakake sesomahan iku ora gampang. Sajroning perangan iku karembug kuwajiban kang kudu ditindakake dening wanita supaya bisa mbangun kulawarga kang becik.

Syarate wanita kang bakal sesomahan, yaiku kedah manteb lan mboten niat dhumateng tiyang kakung sanes, kejawi naming dhumateng lakinipun, inggih. Temen salebetipun ngucap lan mboten wonten ingkang goroh, inggih. Kedah saged nrimah marang sepinten kemawon pawewehipun lakinipun, inggih. Sabar, tegesipun sampun ngantos nggadahi sipat ingkang remen nesu utawi cumepak kanepsonipun, inggih. Kedah bekti dhumateng lakinipun inggih mboten wantun lan ngajeni, mboten lancang lan wantun ngrumiyini lampahipun laki, inggih. Sedaya punika menawi dipunlampahi mboten badhe wonten *KDRT* (Tjintariani, 23 Mei 2013).

Tjintariani menahi pamawas tumrap pirembugan iki, sakabehe kuwajibane wanita kasebut isih laras yen ditindakake dening bebrayan agung saiki. Panjenengane uga njlentrehake, yen sakabehe kuwajiban mau ditindakake dening wanita, mula ora nuwuhake *KDRT (Kekerasan Dalam Rumah Tangga)*. Kedaden kang akeh dumadi ing bebrayan agung saiki, yaiku sajroning mbangun kulawarga iku kerep ana tumindak *KDRT*. Tumindak kaya mangkono iku bisa dumadi jalaran antarane laki lan rabi padha-padha ora bisa mawas dhiri, kekarone mung kepngin menange dhewe. Gegambaran kang nyata saka kahanan kaya mangkono iku, bisa dideleng ing pethikan iki.

Wakil Wali Kota Magelang, Joko Prasetyo dituntut rong sasi penjara dening *Jaksa Penuntut Umum (JPU)* Pengadilan Negeri Kutha Magelang sajroning *kasus dugaan Kekerasan Dalam Rumah Tangga (KDRT)*. Miturut JPU Ashari Kurniawan lan Slamet Supriyadi, Joko

Prasetyo kabukten nduweni salah yaiku wis nindakake *KDRT* marang rabine Siti Rabida (Ida) ing tanggal 9 November 2012 kepungkur ing omahe, dalan Ketepeng Trunan Kelurahan Tidar Kutha Magelang (<http://regional.kompas.com>, Senen, 3 Juni 2013, 01.29 WIB.).

Pethikan pawarta saka internet kasebut nuduhake anane tumindak *KDRT* kang ditindakake dening Wakil Wali Kota Magelang, Joko Prasetyo. Kahanan kaya mangkono iku nuduhake yen *etika* Jawa wis ora ditengenake maneh. Salah sijine perkara kang njalari perkara kasebut bisa dumadi, yaiku para wanita ora bisa nindakake kuwajibane minangka rabine guru lakine. Bapak Joko Prasetyo kang wis nindakake *KDRT* marang rabine, banjur kapatrapan pidana kurungan kang suwene rong sasi. Mawas kahanan kang kaya mangkono iku, mula kudu ngati-ati sajroning tumindak saben dina.

c) Lila Diwayuh

Gunggungge wanita ing donya iki luwih akeh tinimbang priya, mula ana priya kang nduweni rabi luwih saka siji. Jaman kawuri, akeh bebrayan Jawa kang nduweni rabi luwih saka siji, kayata golonganing panguwasa utawa Ratu lan para priyayi. Sajroning *SWI* ing perangan *SC*. P.I.2 diandharake titikane wanita utama, yaiku lila diwayuh.

“Lila dipunwayuh, mboten laras, amargi wanita samenika sampun mandhiri. Dados mboten gumantung dhumateng guru laki. Dados sapunika kathah ingkang mboten lila dipun wayuh. Sedaya punika ugi akibat saking *emansipasi* wanita (Suharmno Kasiyun, 22 Mei 2013).”

Miturut andharane Suharmono Kasiyun mau, tumindak lila diwayuh iku wis ora laras karo kahanane bebrayan agung saiki. Panjenengane uga njlentrehake, wanita kang ora lila diwayuh iku minangka wujud nyata saka *emansipasi* wanita. Sugono (2008: 384), ngandharake, *emansipasi* yaiku pepadhane hak sajroning hukum (kayata pepadhane hak antarane watina lan priya). Wanita nduweni kalungguhan kang padha karo priya, iku minangka lelandhesan tuwuhe rasa ora lila yen diwayuh. Wanita kepengin kalungguhane iku diakoni dening lakine, sarta kepengin tresnane lakine marang dheweke iku ora kaperang maneh kanggo wanita liyane.

Tumekane saiki, Eyang Subur isih durung mbalekake rabine kang kaping pitu, Ani, marang wong tuwane lan kulawargane kang dumunung ing Cianjur, Jawa Barat. Adi Bing Slamet uga ora nyarujuki tumindake mantan guru *spirituale* kang kukuh nggondheli Ani

(<http://showbiz.liputan6.com>, Senen, 3 Juni 2013, 19.30 WIB.).

Pethikan pawarta saka internet iku wis menehi gegambarane lelakone Eyang Subur. Sawetara wektu iki, lelakone Eyang Subur wis dadi pirembugane bebrayan agung sa-Indonesia. Panjenengane minangka paraga sepuh kang nduweni garwa luwih saka siji. Tumrap para garwane ora ana kang katon gela sajroning atine nalika diwayuh dening Eyang Subur. Bebrayan kang weruh tumindake Eyang Subur kasebut, banjur tuwuh rasa kepengin njejegake adil kanthi menehi pepeling marang Eyang Subur supaya ora nduweni garwa luwih saka papat. Adi Bing Slamet minangka mantan saswane tansah aweh pepeling, nanging tumekane saiki isih durung nemoni asil.

d) Wewalering Pegatan

Etika Jawa iki minangka pirembugan kang ana sesambungane karo pirembugan sadurunge. *Etika* Jawa kasebut, yaiku wewalering pegatan kang karembug sajroning *SWI* ing perangan *SDr*. P.II.2 lan *SDr*. P.II.3. *Etika* Jawa iku isih dadi wewaler tumekane jaman saiki, nanging kasunyatanane akeh kulawarga ing bebrayan agung saiki kang nindakake pegatan. Suharmono Kasiyun menehi panemune ngenani wewalere wong pegatan kasebut. Miturut panjenengane, “Wewaler pegatan, taksih laras.” Kahanan kang nyata saka pirembugan iki, bisa kadamel ing pethikan iki.

Pegatane Lydia lan Jamal Mirdad ora dinuga sadurunge. Amarga puluhan taun mbangun kulawarga, kalorone kerep katon guyup rukun lan adhem ayem bae. Nanging, sapa kang ngira yen pegatane kekarone dijalari saperangan alasan. “Bisa dikandhakake iki dijalari anane saingan antarane kekarone sajroning nggolek dhuwit. Pancen aneh, nanging iku kang dumadi antarane Jamal lan Lydia,” kandhane salah sawijine kadange Jamal kang ora gelem dijlentrehake *identitase* marang Liputan6.com, Setu (20/4/2013) (<http://showbiz.liputan6.com>, Senen, 3 Juni 2013, 17.52 WIB.).

Gegambarane tumindak pegatan wis kaandharake lumantar tuladha mau. Pasangan *aktor* lan *aktris* kang kawentar ing jagading seni Indonesia, yaiku Lydia lan Jamal Mirdad jebule bakal nindakake pegatan. Bebrayan agung ora ana kang ngira yen kedaden kasebut bakal dumadi. Miturut kadange Jamal, anggone pegatan paraga kekarone iku mung jalaran rebutan penggaweyan bae. Mawas lelakone anggotane bebrayan agung saiki kang kaya mangkono, ateges wewaler tumrap tumindak pegatan iku wis diterak dening bebrayan agung saiki.

4) Para Mudha kang Nyebal saka *Etika Jawa*

Para mudha minangka paraga panyambung lelabuhane wong tuwane kudu cancut tali wanda kanggo nguri-uri *etika Jawa* minangka kabudayane. Saiki wis akeh tumindake para mudha kang nerak *etika Jawa*. Andharan iki ngrembug tumindake para mudha kang nyebal saka *etika Jawa* kang wis karembug sajroning *teks SWI*.

a) Nggedhekake Tapa Brata

Para mudha kudu nakehake anggane mawas dhiri minangka sarana tapa brata, supaya ora kagodha dening gumebyare kahanan donya saiki. Sajroning *SWI* ing perangan *WPI*. P.III.8 tumekane *WPI*. P.III.13. diandharake yen salah sijine wujud tapa brata, yaiku kudu ngempet anggane saresmi. Kahanane para mudha saiki wis padha ilang kaparyitnane lan tansah kagiwang dening budaya manca, saengga nerak *etika Jawa* kasebut.

“*Etika Jawa* punika *nilai-nilai ideal* tumrap bebrayan Jawi, nanging samenika *pengaruh* saking njawi punika ageng banget, pramila *nilai-nilai* punika kathah ingkang dipuntilaraken, utaminipun dening para mudha (Suharmono Kasiyun, 22 Mei 2013).”

Bebrayan Jawa kang ora gelem mawas dhiri, tundhane bakal ninggalake *etika Jawa* lan kagodha dening kabudayan manca kang durung mesthi laras karo *etika Jawa*. Suharmono Kasiyun menahi kawigaten kang mligi tumrape para mudha. Kahanan kaya mangkono iku pancen wis dumadi ing jaman saiki lan kang banget mrihatinake, yaiku kahanane para mudha kang kagiwang dening budaya manca sarta wiwit ninggalake *etika Jawa*. Pethikan iki bakal muwahi pirembugan kasebut.

Wiwit taun 2012 seprene gunggung bocah wadon korban *perkosaan massal* saya ngebrah. Iki ngelingake kasus Sum Kuning ing Yogya taun 1969. Mung bedane *perkosaan* saiki akeh sing ketangkep, kasuse Sum Kuning nganti seprene ora kawiyak merga nyangkut anak-anak pejabat. Penyebabane antara liya situs porno ing internet, merga 90% remaja Indonesia karem mbukak situs lekoh (Gunarso T.S., 2013: 6).

Kahanan kang bisa katampa sawise maca andharan kasebut, yaiku tumindake para mudha saiki wis adoh nalisire saka *etika Jawa*. Para mudha wis keblinger pikirane, amarga kadayan saka kabudayan manca. Pawarta ing nduwur menahi gegambaran yen gunggung bocah wadon minangka korban *perkosaan massal* iku, wiwit taun 2012 tumekane saiki tansaya tambah akeh. Kahanan kaya mangkono iku kudu cepet-cepet

dipungkasi, yaiku kanthi menahi panggulawenthahan kang bener tumrap para mudha.

b) Aja Kagodha dening Wanita

Salah sijine perangan *SWI* kang ngrembug *etikane* para mudha, yaiku *WPa*. P.II.3. Perangan kasebut ngrembug piwulang supaya para mudha ora kagodha dening wanita. Sejatine bebrayan Jawa wis tepung banget karo godhane wong kang lagi nggayuh kautaman, mligine tumrap para mudha. Miturute Gunarso T.S. (2013: 7), Pak Harto dhisik nate elik-elik, pengapesane priya kuwi ana babagan telung prakara, yaiku harta, tahta, lan wanita. Nyambung pirembugan kasebut, Suharmono Kasiyun (22 Mei 2013) ngandharake, “Sampun ngantos kagodha dening wanita, taksih laras.” Gegambaran kang nyata saka kahanane jaman saiki kaya mangkene.

Citra Kepolisian Republik Indonesia bali diclorenge maneh dening anggotane dhewe, sawise para petingginae dijiret KPK merga kasus simulator SIM, saiki ganti anggotane nindakake rajapati. Prastawa ngisin-isinake bebadan (institusi) panagak hukum kuwi mau, ditindakake dening Brigadir Satu (Briptu) Polisi Supratno (25), anggota Sabhara Polres Pati, Jawa Tengah. Priya asal Dukuh Beran, Desa Tegalarum, Kecamatan Jaken, Kabupaten Pati iki, ngaku bingung, lan peteng, nalika dituntut supaya gelem tanggung jawab dening mantan pacare kang aran Rika Oktidiana (19) merga nggarbini 4 sasi asil saka anggane sesambungan katresnan karo dheweke. Kamangka ing wektu kang padha Briptu Polisi Suparno wis kadhung tunangan lan arep nikah karo kenya liya (Sri Wahyuningsih, 2013: 13).

Para mudha kang lagi nggayuh kautaman iku bisa dibebasakake kaya sawijining satriya kang lagi nindakake tapa brata kang lumrahe akeh nampa godha utawa pacoban. Sajroning pethikan ing ndhuwur iku, bisa dingerteni kahanane para mudha saiki kang luwih nengenake kanepsone tinimbang akal lan budine. Brigadir Satu (Briptu) Polisi Supratno minangka jejere panagak hukum, kumawani tumindak candhala kanthi merjaya mantan pacare. Tumindake Supratno iku bisa dumadi, ora liya jalaran dheweke wis kagodha dening wanita. Tumindak kaya mangkono iku cetha ora laras karo penggaweyane minangka polisi, apa maneh karo *etika Jawa*.

5) Pandhita kang Nyebal saka *Etika Jawa*

Sawijining pandhita utawa guru iku wajib bisa ngukur kakuwatane siswane. *Etika Jawa* kasebut, karembug sajroning *SWI* ing perangan *WPa*, P.X.14. Tumindak kaya mangkono iku becik banget yen diugemi

dening saben guru ing sekolahan, amarga kahanan utawa kakuwatane saben siswa iku ora padha. Guru kang bisa ngukur kakuwatane siswane bakal gampang anggone mulang lan disuyudi dening sakabehe siswane. Suharmono Kasiyun (22 Mei 2013) nyarujuki marang panemu kasebut, “Bisa ngukur kakuwatane murid, taksih laras. Guru perlu ngukur kakuwatanipun murid.” Carane ngukur kakuwatane siswa iku akeh banget gunggung, kayata kanthi nindakake ujian ing saben akhir pamulangan. Senajan *etika* Jawa iku isih laras ditindakake dening para guru ing jaman saiki, nanging akeh guru kang niunggalake *etika* Jawa kasebut.

Saiki, sajake akeh wong sing kabotan ngelmu. Kaya dene sarjana-sarjana sing ora bisa apa-apa kejaba namung lunthang-lanthung. Lunthang-lanthunge kuwi jalaran tansah ngalor-ngidul ngetan-ngulon golek lowongan kerja, nanging ora bisa ketemu karo sing digoleki. Banjur yen wis kesel lunthang-lanthung, bisane mung tura-turu bae (Muchtar, 2013: 16).

Akeh pawongan kang wis lulus pawiyatan luhur kanthi nyandhang gelar sarjana, nanging sakabehe iku isih ora bisa nggolek pakaryan kang becik kanggo dheweke, apa maneh nggawe papan pakaryan kanggo wong liya. Tetembungane Muchtar kang digunakake kanggo irah-irahan *artikele* iku pancen becik, yaiku kabotan ngelmu. Ing jaman kawuri akeh wong kang ora nduweni gelar sarjana, nanging kepenak anggone nggolek pakaryan. Bebrayan saiki perlu mikirake carane supaya kaya mangkono iku bisa dirampungake kanthi becik.

6) *Etika* Jawa Sapanunggalane kang Wis Dilirwakake

Akeh perangan saka *etika* Jawa kang durung bisa karembug sajroning andharan sadurunge mau. Andharan iki ngrembug tumindak kang nyebal saka *etika* Jawa, nanging tumrap *etika* Jawa saliyané ing perangan mau. Wujude tumindak-tumindak iku kaya mangkene.

a) Tumindak kang Nyebal saka *Etika* Agama

Pirembungan iki, yaiku tumindak kang nyebal saka *etika* agama. *Etika* sajroning nindakake agama iku karembug sajroning *SWI* ing perangan *WR. P.XI.3*. Tumrape wong Jawa, piwulang agama iku kanggo mangerteni golongan tumindak, yaiku nistha, madya, lan utama. Suharmono Kasiyun menahi pamawas tumrap pirembungan iki.

“Agama, inggih punika kagem mangertosi wujudipun tumindak nistha, madya, lan utama, taksih laras. Agama punika inggih mekaten, kalawau sampun dipunandharaken menawi agama ageming aji. Dados agami taksih perlu

kangge *control* dhiri, kanggo nyumurupi tumindak nistha, madya, lan utami (Suharmono Kasiyun, 22 Mei 2013).”

Suharmono Kasiyun nyarujuki yen agama iku minangka sawijining piwulang kanggo nemtokake tumindake manungsa. Panjenengane menahi panemu, agama ageming aji, saengga bisa digunakake kanggo matesi tumindake manungsa supaya ora nindakake tumindak nistha. Saliyané menahi panemu kaya mangkono, Suharmono Kasiyun uga njlentrehake sejaraha agama kang dirasuk dening bebrayan Jawa. Sejatine wiwit jaman Praja Majapahit tumekane Indonesia saiki, karukunan sajroning nindakake ibadah manut agamane dhewe-dhewe iku isih dikumandhangake dening para pangarepe agama, nanging akeh wong kang isih nalisir saka piwulang kasebut. Kahanan kang nyebal saka *etika* agama ing jaman saiki, bisa dideleng ing pethikan iki.

Menteri Agama Suryadharma Ali menahi pepeling marang sakabehe umat kang ngrasuk agama, mligine Islam lan Budha, becike bisa mawas kanthi kanthi aris lan wicaksana tumrap isu Rahingya Myanmar ing sawetara wektu iki. “Minangka umat kang religius, bangsa Indonesia ora sarujuk lan nggelani saben tumindak kekerasan lan anarkisme,” ngendikane Menteri Agama Suryadharma Ali nalika menahi atur pambagya ing pengetan Waisak 2557 Be 2013 ing Candi Borobudur, Magelang Jawa Tengah, Sabtu wengi (<http://www.antarane.com>, Senen, 3 Juni 2013, 01.32 WIB.).

Pepelinge Menteri Agama Bapak Suryadharma Ali iku pantes sinudarsana dening bebrayan agung. Panjenengane minangka sawijining pangarsa, nanging isih tetep menahi pepeling marang kawula, yaiku ngenani perkara kang ana sesambungane karo kuwajibane minangka Menteri Agama Negara Indonesia. Negara Indonesia kang dumadi saka maneka umat kang ngrasuk agama kudu nengenake sipat andhap asor lan padha nduweni rasa *toleransi* sajroning ngibadah. Anane maneka warna umat kang ngrasuk agama kasebut, bakal nggampangake anane cecongkraham, mula sakabehe anggota bebrayan kudu tansah nengenake tali paseduluran.

b) Tumindak kang Nyebal saka *Etika* Solah Bawa utawa Budi Pakerti

Tumindak kang manut karo *etika* sesrawungan utawa budi pakerti iku uga wis ngalami owah-owahan. Ing jaman mbiyen kawentar ana unen-unen *sepi ing pamrih, rame ing gawe*. *Etika* Jawa kasebut diandharake

Susuhunan Paku Buwana IX sajroning *SWI* ing perangan *WPa. P.VI.19* tumekane *WPa. P.VI.21*. Kahanan kaya mangkono iku wis angel ditemoni sajroning bebrayan agung saiki. Suharmono Kasiyun (22 Mei 2013) ngandharake, *sepi ing pamrih rame ing gawe*, taksih dipunperlokaken, nanging samenika tumrap perkawis punika nilai kirang. Minangka tuladha wujud tumindak kang nyebal saka *etika* Jawa iku, bisa dideleng ing pethikan iki.

Pegawai negeri sipil (PNS) ing kantor pamrentah kang lagi mbolos kerja, guru kang sengaja ora mlebu klas nalika *kegiatan belajar mengajar (KBM)* uga kagolong koruptor. Philep ngendharake *akumulasi* rugine negara amarga *PNS* mbolos nalika jam kerja iku ora bisa dianggep sepele. Gunggung triliunan sajroning setaun (<http://www.shnews.co>, Senen, 3 Juni 2013, 18.29 WIB.).

Akeh tuladhane saka tumindak kang nerak unen-unen *sepi ing pamrih, rame ing gawe*. Salah sawijine tuladha, yaiku tumindake para *PNS* kaya kang wis diandharake ing pethikan mau. Kabutuhane para *PNS* iku wis dicukupi dening pamrentah kanthi cara menèhi gaji ing wiwitan saben sasine, nanging sawise ndeleng kahanane kang dirembug ing pawarta kasebut banget mrihatinake. Akeh para *PNS* kang ora tenanan anggone nyambut gawe. Perkara kaya mangkono iku ateges wis nggawe kapitunane Negara Indonesia kang wis menèhi wektu lan papan kanggo nyambut gawe.

c) **Tumindak kang Nyebal saka *Etika* sajroning Basa, Sastra, lan Seni**

Babagan sastra sajroning bebrayan Jawa uga wis ngalami owah gingsir. Jaman kawuri, para pangarsa iku wis nduweni kawigaten marang jagading kasusastran Jawa. Bebrayan Jawa ing jaman kawuri tansah nglarasake antarane sastra Jawa lan sastra manca. *Etika* Jawa iku karembug sajroning *SWI* perangan *WPa. P.VI.22*. Suharmono Kasiyun (22 Mei 2013) ngandharake, “Nyinaoni sastra Jawa lan manca, taksih. Samenika sampun langkung dhumateng sastra mancanipun.” Tuladha kang nyata saka andharan kasebut bisa dideleng ing pethikan iki.

Ing *lantai* loro Stoone Cafee, Lampineung, Banda Aceh, ana saperangan bocah enom lagi kumpul-kumpul. Sinambi dolanan *game*, dheweke kabeh guneman karo pepadhane. Nanging kang nyalawadi, bocah-bocah enom iku guneman sajroning basa manca campuran. Kadhang kala keprungu basa Inggris, Italia, Jerman, Prancis, Arab, uga India

(<http://atjehpost.com>, Senen, 3 Juni 2013, 19.06 WIB.).

Pethikan pawarta saka internet iku nuduhake kahane para mudha saiki kang luwih nengenake marang kasusastran manca. Para mudha iku katon seneng nyinaoni kasusastra manca, katitik sajroning urip saben dinane bae wis nggunakake basa manca. Kahanan kaya mangkono iku digambarake kanthi anane bocah enom ing *lantai* loro Stoone Cafee, Lampineung, Banda Aceh kang lagi dolanan sinambi cecaturan nganggo basa campuran, yaiku basa Inggris, Italia, Jerman, Prancis, Arab, uga India. Kahanan suwalike bisa kadeleng ing pethikan ngisor iki.

d. **Carane Nguri-uri *Etika* Jawa**

Carane nguri-uri *etika* Jawa iku ana maneka warna jinising. Carane nguri-uri *etika* Jawa iku bisa adhedhasar umure lan kalungguhane pawongan iku ing bebrayan Jawa. Sajroning pirembugan iki, carane nguri-uri *etika* Jawa bakal kaandharake kanthi pamerang kang adhedhasar marang umure paraga kang nindakake tumindak kasebut.

1) **Cara kang Bisa Ditindakake dening Sakabehing Umur**

Cara kang bisa ditindakake dening sakabehe umur, yaiku kanthi cara ngeling-eling kahanan kang wis dumadi minangka lelandhesan kanggo nemtokake tumindake. Mokal banget yen bebrayan Jawa saiki bisa nindakake *etika* Jawa kang laras karo jati dhirine bebrayan kasebut, tanpa anane pangling-eling marang kahanan utawa wujud *etika* Jawa saka jaman kawuri.

“Ngeling-eling jaman mbiyen tegese ngeling-eling kedadeyan jaman kepungkur, alias ngeling-eling sejarah. Kena dirunut saka 1) *tradisi kelisanan*, ndongeng. 2) Cara liya ngeling-eling sejarah yakuwi sarana nliti barang-barang tinggalane wong mbiyen, kayata barang kramik, *situs*, candhi, omah, *artefak*, prasasti, *dokumen*. 3) Sing paling gampang digunakake pangling-eling kedadeyane sejarah, kang nganti seprene didadekake cekelan pasinaone wong Eropa *modern*, yakuwi buku (Suparto Brata, 27 Mei 2013).”

Andharane Suparto Brata ing ndhuwur mau wis menèhi gegambaran kang gamblang ngenani cara-carane. Panjenengane menèhi telung cara kanggo ngeling-eling *etika* Jawa kang sinenger ing sejarah. Cara-cara kasebut, yaiku *tradisi kelisanan*, barang-barang tinggalan para leluhur, lan buku utawa pustaka. Telung cara mau kawawas dadi cara kang trep yen digunakake kanggo

ngeling-eling kahanan utawa wujud *etika* Jawa saka jaman kawuri.

2) Cara kang Bisa Ditindakake dening Para Mudha

Cara kang kaping pindho iki mligi kanggone para mudha. Golonganing para mudha ing pirembugan iki, yaiku golonganing bebrayan Jawa kang lagi ngangsu kawruh ing sekolahan. Para mudha kang lagi ngangsu kawruh iku bisa dibebasakake kaya wit kang isih enom. Kahanane wit kang isih enom iku, yen bengkong isih kepenak anggone nglurusake. Semono uga kahanane para mudha, nalika isih ngangsu kawruh bakal luwih kepenak carane mulangake *etika* Jawa, tinimbang wong kang wis tuwa.

“*Etika* Jawa kedah dipunwulangaken ing sekolahan-sekolahan, utamanipun ngantos SMA inggih dipunwulangaken. Ing kulawarga inggih kedah nengenaken *etika* Jawi punika (Suharmono Kasiyun, 22 Mei 2013).”

Suharmono Kasiyun menahi pamrayoga tumrap carane nguri-uri *etika* Jawa, yaiku lumantar diwulangake menyang siswa ing sekolahan. Panjenengane nersakake piwulangan *etika* Jawa iku bisa diwulangake tumekane tataran SMA. Suharmono Kasiyun uga kepengin, *etika* Jawa iku uga diwulangake dening wong tuwa ing kulawarga.

D. PANUTUP

Ana perangan panutup iki bakal dirembug dudutan lan pamrayoga tumrap panliten iki. Dudutan mujudake *substansi*, sari pathine asiling panliten, wangsulan pungkasan, lan *final* saka pitakonan kang kasusun sajroning underaning panliten. Pamrayoga yaiku sawijining perangan saka panutup kang asipat operasional lan bisa kanthi gampang ditindakake dening pamaca lan panliti sabanjure.

1. Dudutan

Perangan dudutan iki ngrembug piwangsulan saka underaning panliten, yaiku sesambungane antarane sastra lan kasunyatan ing babagan *etika* Jawa kang kamot sajroning *SWI*. Perangan dudutan iki ngrembug piwangsulan saka underaning panliten, yaiku sesambungane antarane sastra lan kasunyatan ing babagan *etika* Jawa kang kamot sajroning *SWI*.

a. Karakteristike Serat Wira Iswara

SWI minangka reriptan sastra Jawa klasik kang karipta dening Susuhunan Paku Buwana IX saka Kasunanan Surakarta, kanthi wujud pirang-pirang perangan lan saben perangane nduweni aran dhewe-

dhewe manut karo isine reriptan sastra kasebut. Sajroning *terbitan ilmiah* kasebut, *SWI* dialihaksarakne dening Hardjana H.P. Wektu ngriptide *SWI* iku uga beda-beda manut karo perangane reriptan sastra kasebut, nanging anggone *nerbitake ilmiah* ditindakake nalika taun 1979 ing Kutha Jakarta sajroning *proyek penerbitan* buku wacan sastra Indonesia lan daerah. *SWI* nggunakake wujud tembang macapat kanthi basa Jawa, basa Arab, lan basa Melayu. Isine *SWI*, yaiku piwulang kaprawiran kang diarani *etika* Jawa.

b. Struktur Reriptan Sastrane Serat Wira Iswara

Struktur reriptan sastra *SWI* iki minangka pirembugan kang njlentrehake *struktur* reriptan sastra kasebut, yaiku *struktur* lair lan *struktur* batin. Panliten tumrap *struktur* lair *teks SWI* nuduhake yen saperangan gedhe saka *teks SWI* iki isih manut paugeraning tembang macapat, nanging ana saperangan kang ora manut paugeran kasebut amarga kurang tlitine anggone *ngalihaksarake*. Tema kang ngrenggani *teks SWI*, yaiku tema kang sesambungan karo babagan kaprawiran, kayata tema ka-Pangeranan, asmara, lan patriotik. Nada lan swasana sajroning *SWI*, kayata nada *kharismatik* lan nada *filosofis*. Rasa-pangrasa kang digunakake sajroning *teks SWI*, yaiku rasa welas asih, bombong, lan prihatin. Piweling sajroning *SWI* iku jangkep kanggo sakabehing anggotaning bebrayan agung. panulisane *SWI* kawawas isih laras karo wewatakan lan panganggone tembang macapat.

c. Refleksi Etika Jawa sajroning Teks Serat Wira Iswara

Etika Jawa saka asiling panliten iki bisa kaperang dadi enem perangan. Perangan kapisan, yaiku *etika* Jawa tumrape wong ngaluhur kang gegayutan karo paprentahane, kayata njaga kaluhurane panguwasane, asih marang andhahane, lan bisa memitran karo bangsa liya. Kapindho, yaiku *etika* Jawa tumrape wong cilik kang ngrembug carane ngawula marang Ratu lan Gustine, kayata nduweni sipat sregep seba, merak ati lan sumarah, apadene sregep lan taberi. Katelu, yaiku *etika* Jawa tumrape putra putri lan garwa kang gegayutan karo kuwajibane minangka ibu kanggo putrane, garwa kanggo lakine, lan jejering wanita utama ing bebrayan agung. Kapapat, yaiku *etika* Jawa tumrape para mudha minangka anggotaning bebrayan kang wajib ngudi ngelmu lan ngabekti marang wong tuwa, guru, lan Ratune, apadene nusa lan bangsane. Kalima, yaiku *etika* Jawa tumrape pandhita minangka jejering pawongan kang lebda ing kawruh, saengga kudu bisa dadi tepa patuladhan tumrap wong liya, mligine para putra siswane. Kaenam minangka golonganing *etika* Jawa kang katujokake marang sakabehing golongan bebrayan agung, kayata *etika* nindakake agama, *etika* solah bawa utawa budi pakerti, sarta *etika* sajroning basa, sastra lan seni.

d. Refleksi Etika Jawa sajroning Konteks Serat Wira Iswara

Miturut bebrayan Jawa, *etika* Jawa iku minangka sawijining *nilai* kang *ideal* tumrape bebrayan Jawa lan disarujuki dening bebrayan Jawa minangka pandam pandoming ngaurip. *Etika* Jawa iku tuwuh minangka wujud *tradisi* lan wis kinodrat dening Pangeran minangka bebrayan Jawa. Wujude *etika* Jawa, kayata tata krama ing babagan solah bawa lan unggah-ungguh ing babagan pocapan. Panindake *etika* Jawa iku kudu nengenake empan papan, yaiku empan dumunung ing sapa kang nindakake lan papan dumunung ing panggonane nindakake. Kahanane *etika* Jawa saiki, isih ana kang ditengenake lan ana kang wis ditinggalake. Kahanan kaya mangkono iku ketemu lumrah, amarga sawijining *etika* iku mesthi ngalami owah gingsir manut marang ombaking jaman lan kang mbedakake mung ukurane bae.

2. Pamrayoga

Adhedhasar asiling panliten kang wis ditindakake, mula diwedharake saperangan pirembugan kang dadi pamrayoga saka panliten iki. Pamrayoga iki umume katujokake kanggo bebrayan agung, mligine kanggo para pamaca lan panliti sabanjure.

- a. *SWI* minangka reriptan sastra Jawa *klasik* kang ngemot kekumpulaning *etika* Jawa, mula bebrayan agung bisaa nyinaoni lan njaga kahanane reriptan sastra.
- b. *Etika* Jawa minangka pandam pandoming ngaurip tumrap bebrayan Jawa wis ngalami owah gingsir manut ilining jaman lan wis kadayan dening kabudayan manca, saengga bebrayan agung saiki perlu nguri-uri *etika* Jawa.
- c. Panindake *etika* Jawa kang empan papan iku kudu ditindakake kanthi becik dening bebrayan agung saiki.
- d. Mligi tumrape wong tuwa lan wong mudha kudu nduweni sesambungan kang becik sajroning nindakake *etika* Jawa.
- e. Panliten kang ditindakake tumrap *SWI* kanthi *perspektif* sastra iki minangka salah sawijining cara kanggo nitingi isining reriptan sastra kasebut, mula bisaa ditindakake kanthi *perspektif* liyane.

KAPUSTAKAN

- Achmad, Sri Wintala. 2012. *Wisdom van Java*. Yogyakarta: In Azna Books.
- Amir, Hazim. 1997. *Nilai-Nilai Etis dalam Wayang*. Jakarta: Pustaka Sinar Harapan.
- Bahri, Saiful. 2013. *Fatin, Sang Idola Yang Religius, Rajin Mengaji dan Berbakti Pada Orang Tua* (online). <http://www.dakwatuna.com> (diunduh Senen, 3 Juni 2013, 01.12 WIB.).

- Behrend, T.E. 1990. *Katalog Induk Naskah-naskah Nusantara Jilid I; Museum Sonobudoyo Yogyakarta*. Jakarta: Penerbit Djembatan.
- Dinas Perhubungan Komunikasi dan Informatika. 2013. *Kecamatan Malalak Peringati HUT Dengan Upacara Bendera* (online). <http://agamkab.go.id> (diunduh Senen 3 Juni 2013, 00.40 WIB.).
- Endraswara, Suwardi. 1999. *Mutiara Wicara Jawa*. Yogyakarta: Gadjah Mada University Press.
- _____. 2010. *Etika Hidup Orang Jawa; Pedoman Beretika dalam Menjalani Kehidupan Sehari-hari*. Yogyakarta: Narasi.
- _____. 2010. *Falsafah Hidup Jawa; Menggali Mutiara Kebijakan dari Intisari Filsafat Kejawaen*. Yogyakarta: Cakrawala.
- Kuntjaraningrat. 1984. *Kebudayaan Jawa*. Jakarta: PN Balai Pustaka.
- Moleong, Lexy J. 2005. *Metodologi Penelitian Kualitatif*. Bandung: PT Remaja Rosdakarya.
- Najid, Moh. 2009. *Mengenal Apresiasi Prosa Fiksi*. Surabaya: University Press.
- Padmosoekotjo, S. 1953. *Ngrengrengan Kasusastran Djawa*. Yogyakarta: Soejadi.
- _____. 1960. *Ngrengrengan Kasusastran Djawa II*. Yogyakarta: Hien Hoo Sing.
- Poerbatjaraka. 1952. *Kapustakan Djawi*. Jakarta: Djembatan.
- Poerwadarminta, WJS. 1939. *Bausastra Djawa*. Jakarta: J. B. Wolters' Uitgevers atau Maatchappij N.V. Groningen.
- _____. -. *Baoesastra Djawi-Indonesia*. Jakarta: Bale Poestaka.
- _____. 2011. *Baoesastra Kawi- Djarwa*. Jakarta: Bale Poestaka. (online).
- Purnomo, Bambang. 2007. *Filologi dan Studi Sastra Lama*. Surabaya: CV Bintang.
- Said, Muh. 1980. *Etik Masyarakat Indonesia*. Jakarta Pusat: Pradnya Paramita.
- Santosa, Iman Budhi. 2012. *Spiritualisme Jawa; Sejarah, Laku, dan Intisari Ajaran*. Yogyakarta: Memayu Publishing.
- Saputra, Karsono H. 2005. *Percik-Percik Bahasa dan Sastra Jawa*. Jakarta: Wedatama Widya Sastra.
- Sastraetama, Nyi Somardi. 2013. *Ngetrapake Hak Emansipasi Ora Ninggal Jatidhiri ing Kalawarti Panjebar Semangat edhisi 18*. Surabaya: Kalawarti Panjebar Semangat.
- S.A. Tiwiek. 2009. *Carang-Carang Garing*. Surabaya: PT. Alfina Primatama.
- Sugono, Dendy. 2008. *Kamus Bahasa Indonesia*. Jakarta: Pusat Bahasa, Departemen Pendidikan Nasioanal
- Sunan Paku Buwana IX lan Hardjana H.P. 1979. *Serat Wira Iswara*. Jakarta: Departemen Pendidikan dan Kebudayaan.
- T.S. Gunarso. 2013. *Nggolek Pejabat sing Siap Ngladeni Rakyat; Pemprov Jakarta Nglelang Jabatan Camat lan Lurah ing Kalawarti Jaya Baya edhisi 26*. Surabaya: Kalawarti Jaya Baya.
- _____. 2013. *PKS Ngalang-alangi KPK Mbeslah Mobil; Korupsi Wis Dianggep Dudu Prakara*

- Nistha? Ing Kalawarti Jaya Baya edhisi 39. Surabaya: Kalawarti Jaya Baya.
- _____. 2013. *Sawise Ditahan, Kewiyak Bojone Pirang-pirang; Jusuf Muda dalam Tumitis Menyang Irjen Djoko Susilo? Ing Kalawarti Jaya Baya edhisi 29*. Surabaya: Kalawarti Jaya Baya.
- _____. 2013. *Dijak Ngetan Ngulon kanggo Kampanye Jago PDIP; Bu Megawati, Jokowi Sayah Dienggo Barang Cangkingan ing Kalawarti Panjebar Semangat edhisi 12*. Surabaya: Kalawarti Panjebar Semangat.
- Wadrianto, Glori K. 2013. *Kasus KDRT, Wawali Magelang Dituntut Penjara 2 Bulan* (online). <http://regional.kompas.com> (diunduh Senen, 3 Juni 2013, 01.29 WIB.).
- Wahyuningsih, Sri. 2013. *Briptu Suparno Ngaku MumetKegubet Tali Katresnan, merga Dituntut Tanggung Jawab; Nekat Merjaya Rika Okdiana kang Lagi Ngandhut ing Kalawarti Panjebar Semangat edhisi 7*. Surabaya: Kalawarti Panjebar Semangat.
- Wellek, Rene lan Austin Warren. 1995. *Teori Kesusastraan*. Jakarta: PT Gramedia.
- Winter, C.F. lan R.Ng. Ranggawarsita. 2007. *Kamus Kawi-Jawa*. Yogyakarta: Gadjah Mada University Press.
- Wirjosoedarmo, Soekono. 1985. *Pengantar ke Arah Studi Sejarah Sastra I: Sastra Indonesia Klasik (Sastra Melayu-Indonesia)*. Surabaya: Sinar Wijaya.
- _____. 2013. *Jatim Magnet Kuat Investor Eropa* (online). <http://www.kaltimpost.co.id> (diunduh Senen, 3 Juni, 00.55 WIB.).
- _____. 2013. *10 Budaya Indonesia yang Pernah Diklaim Malaysia* (online). <http://www.belantaraindonesia.org> (Senen, 3 Juni 2013, 00.49 WIB.).
- _____. 2013. *Wali Kota Surabaya Pulangkan 45 Pelacur Dari Lokalisasi* (online). <http://id.berita.yahoo.com>. (diunduh Senen, 3 Juni 2013, 00.52 WIB.).